

עופר אשואל ומשה עובדיה

"עבד עברי": לתולדות הרב אברהם אביכזיר המוגרבי-מערבי: מנהיגות רבנית בעיתות מצוקה ובזמנים משתנים

מבוא

"עבד עברי אנכי", כך כינה את עצמו חכם הרב אברהם אביכזיר (להלן: ר"א) בתשובתו לחברו ששאלו מדוע הוא עובד עד שעות מאוחרות בלילה.¹ במכתב למשה דוד גאון כתב ר"א את הדברים האלה: "גם בירושלים כמו באלכסנדריה לא עשיתי דבר טוב יוצא מן הכלל, ולכן איני ראוי שמע"כ [=שמעלת כבודו] יטרח לרשום את תולדותי"ן אשר אין בהם מתם".²

משתי אנקדוטות אלו אפשר ללמוד על הנהגתו ומידותיו של ר"א שבאו לידי ביטוי באורחות חייו ובהנהגתו הרבנית כפי שנבדוק בהמשך. חוקרים ציינו את ר"א במחקריהם, ונעזרו בו בסוגיות הנדונות במאמריהם.³ עוד נכתבו ביוגרפיות קצרות על תולדות חייו, כמה מהכותבים היו משה דוד גאון, הרב שלמה דייין, אברהם אלמאליח, הרב אפרים לוי, שמעון ואנונו והרב יצחק יוסף שלוש

* המאמר לזכרה של דודתי (מ"ע), סולי שרביט לבית אזולאי ז"ל (1941-2023), ממנהיגות המערביים והמערביות בירושלים במאה העשרים, אשת חסד שכידה כל אדם באשר הוא, ובהם את תלמידי החכמים המערביים, היא גם הייתה מתעדת מרכזית של ההיסטוריה המשפחתית-מוגרבית בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית, במאה העשרים ובמאה העשרים ואחת. עוד לזכרו של איש החינוך בעשורים הראשונים של המאה העשרים באלכסנדריה, מבני המערביים הירושלמים, יצחק חרוש ז"ל (ככל הנראה נקבר באלכסנדריה), דודה של סבתי אסתר שמחה אזולאי ז"ל לבית חרוש. הוא היה מבני דורו של הר"א ואיש חינוך מובהק, שפרסם כתבות עיתונאיות על יהודי מצרים הנזכרות במאמרנו (אני מודה לעמיתי וידידי למחקר ד"ר עופר אשואל על הסכמתו להנציח את קרובי המערביים-מערבים-מוגרבים). עוד ברצוננו להודות לפרופסור נחם אילן, חוקר יהדות מצרים, על עצותיו בנושא תולדותיו של הר"א, על הכרת דמויות הקשורות לקהילות ולחקר יהודי מצרים כדי למצוא פרטים על הר"א, כמו מר איב פדידה וד"ר יעקב רוזן, ואנו מודים להם. נוסף על כך תודה לרנה רופא, נינו של הר"א, שיידע אותנו בפרטים ביוגרפיים על אב סבו. כמו כן למנהל הארכיון לתולדות העם היהודי בירושלים ד"ר יוחאי בן גדליה. וכמו כן שלמי תודה לחברי מערכת כתב העת והעורכת הלשונית. כמובן, כל הכתוב במאמר על אחריותנו בלבד.

1 טראגאן (ישנן כתבות ששמו נכתב כך: טרגן) תרס"ח ב. בכתבותיו של טראגאן תיאורים רבים על קהילת יהודי אלכסנדריה ופועלו של ר"א: טראגאן תש"ז, עמ' 10, 23, 26, 36, 52, 60, 72, 86, 88, 108-109, 119-120, 131-132.

2 גאון תרצ"ח, כרך ב, עמ' 18.

3 ראו למשל: זוהר תשנ"ג, עמ' 274; עובדיה תש"ע, עמ' 55, 68, 69, 72-74, 93, 97-98, 100, 108-110, 125, 127, 163; שלוש תשע"ז, עמ' 57, 59-61.

שהרחיב על תולדות הר"א.⁴ מקריאת ביוגרפיות אלו אפשר להתרשם שיש להן מכנה משותף הבא לידי ביטוי בכתיבת ביוגרפיות קצרות המתארות בכלליות את תולדות חייו ואת פועלו בעת כהונתו ברבנות באלכסנדריה ובירושלים,⁵ ועל כן התיאורים הנזכרים לא משקפים את כל פרטי תולדות חייו וחסרים פרטים רבים, למשל ההיסטוריה המשפחתית. עוד חסר בביוגרפיות אלו היבטים מחקריים בדרכו ועמדתו כלפי בעיות הזמן וגישתו בפסיקה ההלכתית בעולם משתנה ובתהליכי מודרניזציה משלהי המאה התשע־עשרה וראשית המאה העשרים. ועל כן מטרת המאמר לבחון את תולדות חייו מחדש ואת דרכי הנהגתו הציבורית ברבנות ובקהילה על פי התקופה ההיסטורית שפעל בה. עוד מופיע במאמר מקור חדש הקשור להנהגתו הרבנית־ציבורית, מקור שלא ראה אור: "פנקס מכתבי ההעתקים היוצאים של ר"א" (להלן: הפנקס), הנמצא בארכיון לתולדות העם היהודי ומקורות רבים אחרים המחדשים ומחזקים את המחקרים הקודמים על הר"א, ואף על ההיסטוריה של יהודי מצרים. אם כן, המאמר יחדש ויתרום להיסטוריוגרפיה העוסקת בתולדות רבנים מערביים־מוגרבנים שהיה להם קשר לרשתות קהילתיות יהודיות ברחבי העולם.

משפחתו

מוצא משפחת אביכזיר ממחוז תאפילאלת שנמצא בדרום־מזרח מרוקו. הוריו של ר"א הם הרב משה ופרחה.⁶ על הרב משה יש ידיעות מהמאה הי"ח, מקום מגוריו היה בכפר בנריס מנוף תאפילאלת, הוא שימש בר סמכא של האזור והתכתב בסוגיות הלכתיות עם הרב יעקב בירדוגו.⁷ הוא השאיר בכתב ידו עותק של החיבור "מבחר פנינים" שנקשר במחקר המדעי לר' שלמה אבן גבירול או משכיל יהודי ספרדי אחר.⁸ הוא נפטר בעוד ר"א היה צעיר. אימו פרחה נפטרה ב"א באב תרס"ז.⁹ ר"א נישא בראשונה לרחל, ולאחר מכן התאלמן ממנה.¹⁰ רעייתו השנייה צופייסופייסופיה בת משה הלוי ויכסליר נפטרה בגיל חמישים בעת ביקורה בטבריה, בא' באדר תש"א, ונקברה בטבריה. רעייתו

4 גאון תרצ"ח; אלמאליח 1944, עמ' 5; שרביט 1987, עמ' 142; דיון תשנ"ב, עמ' 326-338; ואנונו תשס"ו, עמ' 12-

18; שלוש תשפ"א, עמ' 26. מההוצאה לאור של הרב שלוש של חלק משו"ת הר"א למדים על פרט ביוגרפי נוסף בתולדותיו, הרב יעקב מאיר המליץ עליו לשמש רב ראשי בסלוניקי בשנת תרע"ד, ראו בעמ' ריד את הערכת הרב מאיר כלפי הר"א וסגולותיו המנהיגותיות המשלבות את העולם הישן והחדש ותעוזה מנהיגותית הבאה לידי ביטוי בהבנת הציבור ובחיזוק הדת.

5 לוי 1979, עמ' 227-234; על יחסיו הטובים עם ר' קואינקה ותמיכת ר"א בכתב העת המאסף שערך ר' קואינקה, ראו: קואינקה תרס"ד.

6 בן מנחם תשי"ח, עמ' 17, הערה 15; ואנונו ציין ששם אביו היה שלמה, ראו: ואנונו (תשס"ו), עמ' 12 ועל פי הממצאים במאמר, בעיקר ממקורות ראשונים ידוע ששמו בוודאות היה משה. ר' דיון ציין כי שם אביו משה, ראו: דיון תשנ"ב, עמ' 326; ילזו תרצ"ד, עמ' כא.

7 בן נאים תרצ"א, עמ' צו.

8 ראו: כץ תשמ"ט; רצהבי תשמ"ח, עמ' צז-קט.

9 אלמאליח 1907.

10 קואינקה תרצ"ח, עמ' 35; ראו מכתבי תנחומים מראשי העדה המערבית והעדה הספרדית בצפת אצל דיון

תשנ"ב, עמ' 329-330.

השלישית אסתר, אלמנת החכם שלום אלבאז מחכמי המערביים בירושלים, נפטרה בט"ו בסיוון תרצ"א. היא שימשה מרפאת עממית בתחום ריפוי עיניים, נפטרה בכ"ג שבט תשכ"ה ונקברה בהר המנוחות בירושלים. בנוסח הכתוב על גבי מצבתה הדגישו את ייחוסה לר"א: "אל' [מנת] הרה"ג [הרב הגדול] מקודש וראש הרבנות בירושלים ר' [רבי] אברהם אביכזיר זצ"ל [זכר צדיק לברכה].¹¹

בחודש אדר תרע"ב נישא בנו משה לפורטוני מזרחי, בתו של ויקטור מזרחי מנכבדי העיר אלכסנדריה. משה שילב בחייו לימודים תורניים והפצת לאומיות עברית באמצעות החייאת השפה העברית בקרב צעירי יהודי מצרים. הוא נמנה עם מקימי שתי אגודות וחברה אחת ששמה "יוניון פארטרנל ישראלית" – "אגודת אחוה [אחוה]", שהקים אותה בתרס"ז עם משה ארוואץ, ומטרתה היו להרחיב את ההשכלה בין צעירי אלכסנדריה ולהטמיע את השפה העברית. לנשיאי כבוד האגודה נבחרו ד"ר יצחק לוי ור"א.¹² לצורך קידום רעיונותיהם הם ארגנו מקום כינוס ובו עיתונים וספרים בשפה העברית ובשפות אחרות שעניינם לאומיות עברית וגם ייסדו שיעורי ערב בעברית, ומשה אף יצא נגד מתבוללים ומתנגדי יהדות. הוא הקים בתרס"ט את "אגודת תקוות ציון", שמטרתה איסוף תרומות לקופה הלאומית ולתנועה הציונית ובתרע"א ייסד את "חברת ביקור חולים", שתמכה בחולים עניים בעזרת רופאים מתנדבים וחלוקת תרופות. משה נפטר בגיל 31, בכ"א בחשוון תרע"ט.¹³

לבקשת ר"א, בנו יעקב-ג'אק שימש אפוטרופוס של אברהם ורחל, ילדיו של משה. בניו האחרים של ר"א הם אליהו ודוד, ובנותיו רבקה ופלור שנישאה לנתן זיידנברג בט"ז באדר תרס"ט.¹⁴ על בנותיו וילדיו חסר מידע בשנות הלידה והפטירה וכן חסר מידע אצל בני משפחתו שנמצאו בארצות הברית, ארגנטינה, צרפת וייתכן במקומות אחרים. נראה שבני משפחתו היגרו ליבשות אחרות בעולם והקימו משפחות הממשיכות את קיומה של משפחת אביכזיר הרחבה. להלן שמות המשפחה הרחבה: רופא, זיידנברג, הדס, שאמלה, נתנאל, רודיטי, פנסה, ספאנגרברג, סמאג'ה ובארוקו. יש מקום להניח שיש עוד שמות משפחה, ואולם אלה השמות והמידע שקיבלנו מפעילי יהדות מצרים ומנינו, רנה רופא.¹⁵

11 ילזו תרצ"ד, עמ' כא; הגלר 1941; שלוש תשע"ז, עמ' 57; עובדיה תש"ע, עמ' 178; שלוש תשפ"א, עמ' 11; מקום קבורת אסתר בחלקת הרבנים א בהר המנוחות; מקום קבורת רבי שלום אלבאז בהר הזיתים בחלקת החסידים ובתת-חלקת ספרדים; מידע שקיבלנו מאפרים לוי. לפי פנקסי חברה קדישא ספרדים ופנקס פרנס הוא נפטר בט"ו בסיוון תרצ"א, ואילו באתר של הר הזיתים נכתב בנוסח מצבתו שהוא נפטר ב"ד בסיוון תרצ"א. ייתכן שנפטר במעבר הימים מ"ד שהיה יום שבת לט"ו וכל אחד כתב כראות עיניו ולכן אי אפשר לקבוע במדויק את התאריך.

12 ראו: טראגאן 1907 ב; על נשיאי הכבוד של "אגודת אחוה" נבחרו ר"א וד"ר יצחק לוי, ראו: טראגאן 1907 ג, עמ' 5.

13 בן עטר 1912; חרוש 1912; טראגאן 1918.

14 בן יהודה 1909; מחלקת כתבי היד והארכיונים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, אוסף ליהמן, מס' MIKROFILM: GNA, 7, New York, F72964, "צוואת הרב אברהם אביכזיר בן משה", אייר תרפ"ח, העדים ר' מימון בן עטר ור' אליעזר פיניאס. לפי הכתוב בתחילת הצוואה נראה שהחלו בכתיבתה בשנת תר"ף (1920), והמשך עריכתה בתרפ"ח (1928).

15 על פי התכתבות בדואר אלקטרוני עם רנה רופא, נינו של הר"א מארצות הברית, בתאריך 21.8.2020.

ילדותו ובגרותו בירושלים

במקצת המקורות הספרותיים ציינו שהר"א נולד בעיר ווהארן באלג'יריה בעת שהות משפחתו במקום, והאחרים מלמדים על לידתו בתאפילאלת במרוקו בשנת תרכ"ו (1866).¹⁶ כשהיה בן שש, ר"א, אימו ומשפחתו היגרו לירושלים בכסלו תרל"ב (1871). המשפחה גרה שנים מספר בעזרת הנשים של בית הכנסת "צוף דבש" השייך לעדת המערביים, בשל חוסר יכולת לשכור מקום מגורים.¹⁷ ר"א החל את לימודיו ב"כותאב", ולאחר מכן בבית הספר "דורש ציון" ששילב לימודים תורניים וכלליים בעיקר ערבית וחשבון.¹⁸ בבית הספר למדו עימו הרבנים בן ציון קואינקה, אליהו פרץ ואברהם ביג'אג'ו.¹⁹ הוא למד תורה אצל הרב אלעזר בן טובו, ממנהיגי עדת המערביים.²⁰ הרב קואינקה ציין שר"א למד בעיקר ש"ס ופוסקים.²¹ לצד שקידתו בלימוד התורה עסק בפעולות חסד וצדקה, בעיקר לטובת בני עדתו, עדת המערביים, ולהלן דברי אלמאליח על מעשי החסד של ר"א:

מוסדות צדקה ובתי חסד אין להעדה [לעדה] הזאת. לפני זמן מה היתה לה חברה גדולה בשם 'חברת חסד ואמת' ומטרתה היו רבות, וביניהן: הלבשת ערומים תמיכת יולדות עניות, וחולים עניים, לינות, הבראות, הכנסת כלה, תלמוד תורה ועוד. ותהי לה גם הכנסה לא מועטה מקרית חוצות ובפרט ממרוקו אולם כששנים מחבריה שהיו הרוח החיה באופניה ה"ה [הרב הנכבד] הרה"ג [הרב הגדול] אברהם אביכזיר מנהל יועץ לעדת היהודים באלכסנדריה והרה"ג

16 בעניין מקום לידתו, גאון ואלמאליח כתבו שהוא נולד בתאפילאלת שבמרוקו, ואולם במחקר אחר אצל דיין צוין שהוא נולד בוואהארן באלג'יריה, ומוצא משפחתו מתאפילאלת. במרשתת מופיע שמוצאו מוואהארן: <http://www.hyomi.org.il/view.asp?id=924>. אולם לדעתנו, המידע הנכון בכתיבתם של חוקרי יהדות ספרד והמזרח בארץ ישראל הוא של אלמאליח וגאון. אלמאליח הוא איש ציבור ביישוב, נשיא עדת המערבים, חוקר המערבים וחברו של ר"א, הוא הכיר היטב את הנרטיב ההיסטורי-אישי של ר"א, וזאת למדים ממאמרו ב"הד המזרח", ראו: אלמאליח 1944. עוד במפקד מונטיפיורי, שם המשפחה אבוכזיר/אביכזיר ושמו הפרטי של ר"א לא הופיעו, ועל כן המקורות של אלמאליח וגאון מהימנים בעניין מוצאו. עוד צבי זוהר סבר שהוא נולד בתאפילאלת, ראו: זוהר תשס"ח, עמ' 87; בכמה מקורות במאמר שם משפחתו נכתב באות ו' - אבוכזיר; ר' יוסף משאש ציין מספר חכמים שנושאים את השם אביכזיר, ראו: משאש תשכ"ח, עמ' נא, סימן קמג. ראו גם את השם בקהילת יהודי צפרו שבמרוקו אצל עובדיה תשל"ה, עמ' 282.

17 ואנוני תשס"ו, א, עמ' 13. על מצבה הכספי של משפחת אביכזיר ראו: קריאה לגיוס תרומות לאלמנות מערביות בירושלים, בין השאר נזכרה האלמנה פריחה די אביכזיר אצל בן יהודה 1888: אצאראף, ארוואץ, בטיטו ובן שמעון 1888.

18 גאון תרצ"ח, עמ' 8; על מוסדות החינוך הספרדיים בירושלים בסוף המאה ה"ט ובראשית המאה הכ' ראו: שרעבי תשמ"ט, עמ' 70-74; אלקלעי תשס"ז.

19 גאון תרצ"ח, עמ' 581.

20 הרב אלעזר בן טובו שימש אב בית דין של העדה המערבית, הוא חיבר את הספר "פקודת אלעזר". ר"א ור' שמואל רפאל בוחבט ערכו את כרכי פקודת אלעזר, הכרך הראשון יצא לאור בירושלים בשנת תרמ"ו (1886), בהיות ר"א בין עשרים. השני יצא לאור בשנת תרנ"ב (1892) והשלישי בשנת תר"ע (1910). גאון ציין כי אף חכם נחמן בטיטו נמנה עם המוציאים לאור את הספרים הנזכרים, ראו: גאון תרצ"ח, עמ' 267; ואנוני תשס"ו, עמ' 13.

21 קואינקה תרצ"ח, עמ' 35.

מסעוד חי בן שמעון מזכיר משרד הרבנות בקאירו [קהיר] עזבו את ירושלים וישתקעו במצרים לא יכלה האגודה לצעד [לצעוד] קדימה ותלך הלוך ודל עד כי בטלה כליל.²²

ר"א עסק בתחום החינוך של העדה המערבית עם חבריו הרבנים מסעוד חי בן שמעון, יוסף אלמאליח ושמואל בוחבוט, והם ייסדו תלמוד תורה עברי ראשון של עדת המערביים. למדו בו שתי שפות: עברית וערבית ששימשה שפת המדינה בשליטת השלטון העו'תמאני.²³ כאמור הוא עסק במעשי חסד, ואולם במישור האישי-כלכלי מצבו היה דחוק, ולכן נאלץ באייר תרנ"ב (1892) לקבל עליו שליחות מטעם עדת המערביים למרוקו. תחנתו הראשונה ולמעשה האחרונה הייתה באלכסנדריה. ראש הקהילה באלכסנדריה שר שלום טובי הציע לו לשמש מורה לעברית בבית הספר המקומי, הוא שימש איש חינוך, ובהמשך עד השנים 1928–1929 שימש מנהיג ציבורי רבני בעבור קהילת יהודי אלכסנדריה (בהרחבה להלן).²⁴

ר"א: מנהיגות חינוכית-לאומית וציבורית בעיתות מצוקה

ראשית, נציין שקהילת יהודי מצרים הורכבה מצאצאי התושבים הוותיקים שהתיישבו עוד לפני אלפיים שנה ובהם קראים, מסתערבים ורבנים. במאה התשע-עשרה היגרו למצרים יהודים ספרדים מהאימפריה העות'מאנית, מוצאם מהבלקן, יוון, קורפו ואיטליה, הגירה שנמשכה עד 1920. בשנים 1897–1907 התנהלה הגירה בעיקר של יהודים מזרחיים, ספרדיים ומוגרבים, ואלה התיישבו בעיקר בקהיר ובמקומות מסחריים לאורך הנילוס. בשנים 1900–1914 הגיעו יהודים מתימן שהיו בדרכם לארץ ישראל, הם שהו במצרים ובהמשך התיישבו בתעלת סואץ באזור קהיר. נוסף על כך יהודים אשכנזים הגיעו למצרים בשלהי המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה העשרים מרוסיה, פולין ורומניה, ורובם התיישבו בקהיר.²⁵ במלחמת העולם הראשונה בשנים 1914–1916 גלו בכפייה מארץ ישראל למצרים מעל 11,000 יהודים ממגוון העדות, בשל מדיניותו של אחמד ג'מאל פאשה. הם הצטרפו ליהודי המקום, ונוצרו קהילות יהודיות עיקריות: ספרדים ומזרחים, צפון אפריקאים, אשכנזים וקראים עם אזרחיות אירופאיות למיניהן ואזרחות עות'מאנית. בשנת 1897 מנתה האוכלוסייה 9,831 נפש, ובשנת 1927 מנתה 24,829 נפש.²⁶

22 אלמאליח תרס"ט, עמ' 6; על חיבוריו של הרב מסעוד חי בן שמעון ראו: זוהר תשס"א, עמ' 196–198. הרב מסעוד הגיע לקהיר בשנת 1893. ראו: https://web.archive.org/web/20140903110746/http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/ben-shim-on-mas-u-d-h-ayy-SIM_0004020

23 אלמאליח 1944, עמ' 5; גאון תרצ"ח, עמ' 18. נראה שגאון כתב בספרו מידע לא מדויק, לדבריו: "ובעברו דרך נא אמון נמנה לסופר ומזכיר בית הדין של הקהילה, ע"י הרה"ג [הרב הגדול] אליהו חזן ז"ל [זכרו לברכה]", ואילו מינויו לסופר בית הדין הייתה בשלב יותר מאוחר.

24 אלמאליח שם.

25 על יהודי מצרים במחצית הראשונה של המאה העשרים ראו: רז תשס"ה, עמ' 63–109.

26 גוברין תשמ"ו, עמ' 74; לסקר 1992, עמ' 4–8; עובדיה תש"ע, עמ' 28–31; זוהר תשנ"ג, עמ' 9–17; שמיר 1987, עמ' 51; דלה פרגולה תשס"ח, עמ' 40.

בשנות העשרים של המאה הקודמת הייתה במצרים רווחה כלכלית. מבחינה פוליטית מפלגת "הוּפּוּד" ושאר המפלגות יצרו חוקה על בסיס אזרחות מודרנית. יתרה מזו, הלאומיות המצרית המודרנית יצרה סובלנות רבת-תרבותית.²⁷ למעשה קהילות יהודי מצרים חוו מבחינה תרבותית בליל של דתות ולאומים, ומלבד זאת נכללו בהגדרת הלבנטיניים שהיו ולא היו שייכים למקום, וחיפשו אחר זהות מצרית אירופית ועברית-ציונית.²⁸ נראה שתהליכים כלכליים וחברתיים אלה השפיעו על היהודים בכלל ועל ר"א ומנהיגותו הציבורית בפרט. כאמור בתחילת דרכו באלכסנדריה הוא שימש מורה בבית הספר הציבורי של הקהילה ומשגיח על לימודי הקודש.

בתחום החינוך באלכסנדריה עזר בהקמת "גן הילדים העברי הראשון", שבו לימדו מורות מיפן. כך שינה את מעמד הלשון העברית והפך אותה לשפה חיה. בפעולות אלה יש המשך לדרכו הפדגוגית בהטמעת השפה העברית, כפי שהחל ליישם ב"תלמוד התורה של המערביים" בירושלים.²⁹ בשל גישה זו ראה לחבר ספרי לימוד בשפה העברית.

בשנת 1904 יצא לאור חיבורו הראשון, "דברי ימי ישראל" ("Histoire Juive") העוסק בתולדות עם ישראל מבריאת העולם ועד גלות ספרד בשני כרכים.³⁰ החיבור שימש ללימוד תולדות ישראל על פי הכרונולוגיה, ולשם כך הוא סקר את ההיסטוריה של העם היהודי בכל תקופה. לאחר כל נושא חיבר שאלות העוסקות בסוגיה הנדונה, לדוגמה בסעיף הדין בחורבן ירושלים שאל את השאלות האלה: "מתי עלה נבוכדנצר על ירושלים [ירושלים]? כמה שנים היתה [הייתה] ירושלים במצור? מה עשו לצדקיהו? את מי הפקיד מלך בבל על שארית הגולה? מה עשו לו? מה עושים בני ישראל לזכרונו [לזיכרונו]? מדוע צמים בעשרה בטבת? בשבעה עשר בתמוז ובתשעה באב?"

באותה שנה (1904) הוציא לאור את המהדורה הראשונה של ספרו "העברי" – ספר לימוד ראשית דעת שפת עבר.³¹ מטרת הספר הייתה להדריך את מורי בית הספר "עמילי תורה" שייסד ר"א באלכסנדריה, כיצד ללמד את תלמידי "המחלקה הראשונה", כיתה א', בבית הספר את האל"ף-יב"ת. להלן המלצתו בעניין הלימוד הראשוני, שהופיעה בסעיף הראשון:

אל המורה (1), תחילת כל ילמד הילדים מעשה הכתיבה כדי שיוכלו להעתיק את כל אשר ילמדו, וזה סדר לימוד הכתיבה בראשונה ילמדם לרשום צורות קוים שוכבים כזה _____ ואח"כ קוים עומדים כזה ||| ואח"כ צורת ר ר ר ר ר. ומעתה יהיה נקל להם להעתיק כל אות הכתוב לפניהם כי שורש רוב האותיות היא אות ר כמו א ח כ ל מ ס פ צ ק ר ת.

27 ארליך תשס"ח.

28 כהנוב 1978, עמ' 11-34; כהנוב 2005, עמ' 10 (הקדמה של דוד אוחנה, עמ' 9-30); אוחנה תשפ"ב, עמ' 23-40; קמחי תש"ע, עמ' 128-134.

29 אלמאליח 1944, עמ' 5.

30 אביכזר תרע"ו.

31 החיבור העברי יצא לאור בכמה מהדורות ובהתאמה לשכבות הגיל, ראו: אביכזר תרס"ה, תרס"ו, תרס"ז, תרס"ח, תרס"ח, תרס"ט, תרע"ד, תרע"ו, תרפ"א, תרפ"ה; על חיבוריו של העברי ראו: כ"ץ תשפ"ב.

בהמשך הספר יש הוראות כיצד ללמד את שאר האותיות. למעשה הוא שימש רב ואיש חינוך שדאג להנחיל חינוך יהודי-עברי בקהילה היהודית במצרים, לצד תהליכי התפתחות הלאומיות העברית במצרים בתחילת המאה העשרים.³² יש לציין שחיבורים העוסקים בלימוד השפה העברית נכתבו באירופה ואמריקה וכאן יש לראות את התפתחות הלאומיות העברית ואת השפעתה על אנשי חינוך ומחברים שראו חשיבות בלימוד והפצת השפה בקרב קהילות היהודים, ואולם בחיבוריו נראית לאומיות עם שילוב הדת.³³ בשנת 1904 קיבל עליו ר"א את האחריות לכל בתי הספר של העדה באלכסנדריה, תפקיד שבו מצא דרך לתגבר את לימודי העברית.³⁴ בשנת 1906 שכנע את חברו בן ציון טראגאן מירושלים לשמש בתפקיד מורה בבתי הספר הקהילתיים. בתחילה הוא דחה את ההצעה ואולם ר"א הבטיח לו את עזרתו המלאה, ולבסוף הסכים טראגאן לשמש בתחום ההוראה.³⁵ על דרכו של ר"א בניהול מערכות החינוך באלכסנדריה למדים מדברי אלמאליח:

עוד בהיותו מורה לעברית החליף את שטת [שיטת] הלמודים [הלימודים] העברים [העבריים] בכיה"ס [בבית הספר], כי נוכח כי רק מהחמר [מהחומר] הרך, מתינוקות של בית רבם, צריך להתחיל. ואעפ"י [ואף על פי] שהרגיש חסרון גדול במורים עבריים, לא רפה לבו [ליבו] ובכתבו [ובחיבתו] להשפה, החל לשנות את סדר הלמודים ותחת הפירושים בערבית הנהוגים בבתי הספר הכריח את המורים להכניס את השטה [השיטה] הקולית.

עוד המשיך אלמאליח לתאר בכתבה את מפעלי ר"א:

א) "החברה עמלי תורה" שמטרתה לתמך [לתמוך] בבתי הספר יסוד כפיו; ב) "תלמוד תורה לילדים" שבו השפה הנלמדת היא עברית בעברית; ג) "שדי יעזר" ג"כ [גם כן ת"ת] [תלמוד תורה] [לבנים]; ד) "גן ילדים" עברי ובו מורות מיפו וירושלם והתכנית כפי תכנית גני הילדים בארצנו. העברית בו התקדמה באופן נפלא; ה) חברה "עזרת אחים" שמטרתה לבוא לעזרת עניים ואביונים צנועים לבל יהיו מוכרחים לפשט [לפשוט] יד.³⁶

32 על הציונות במצרים ראו: עובדיה תשס"ח, עמ' 118-131; קמחי תשס"ח, עמ' 39, 189-206; אלמאליח 1921; קמחי 2009; עמ' 125-202.

33 על ספרי לימוד בעברית שיש בהם את הביטוי "דעת שפת עבר" ראו: מאפו תרל"ג; קרניסקי תרע"ז.

34 על בתי הספר באלכסנדריה ראו בהרחבה אצל טראגאן 1906, עמ' 4.

35 גאון תרצ"ח, עמ' 274; על יחסיהם הטובים של ר"א וטראגאן ראו כתבות של טראגאן בחלק מהעיתונים המצוינים במאמר, למשל: טראגאן 1912; ביטוי לידידותם נראית במחאת טראגאן נגד גיליון האור, שבה מחאה על אירוע שהיה מעורב בו ר"א, ועניינו אישור ליהודי מתונים המעיד על היותו אלמן, ואולם הוא רימה את ר"א. על ר"א נכתבו בכתבה הדברים האלה: "על כל אופן לרבנים כמו ר' אברהם אביכזיר נאמר: 'הזהרו בתעודותיכם'". טראגאן ראה בכך לא רק עלבון לר"א אלא אף לקהילת יהודי אלכסנדריה ובבית הדין המקומי, ועל כך השיב: "כי היינו מרוצים ומאושרים מאד לו היו כל קהלות [קהילות] אחינו בארצות הקדם מסדרות ומתקנות [ומתקנות] באותה מדה אשר העדה היהודית באלכסנדריה מסדרה ומתוקנת ובית הדין שלה מפורסם בסדריו ובתקנותיו החשובות והמועילות".

36 אלמאליח תרס"ח. להלן חלק מדברי אלמאליח: "בכלל אין מוסד גדול אי [או] קטן באלכסנדריה שנתיסד [שנתייסד] בלי השפעתו של הרה"ג א. אביכזיר. ואי אפשר לספר את דברי ימי היהודים בעיר זו בתי החסד, בתי

ביולי 1910 הקימו ר"א והרב הראשי בנא אמוץ הרב פרופ' רפאל דלה פרגולה מוסד חינוכי דתי לבנות "שדי יעזור" בעזרת "אגודת עמלי תורה" שהוקמה עוד בתקופת הרב אליהו חזן,³⁷ ובראשם הברון ז'אק די מנשה. לאירוע הייסוד הוזמנו 1,500 איש בערך.³⁸ שנה לאחר מכן חגגו עם הקהילה הרב דלה פרגולה ור"א את חגיגות "בת המצווה" של בנות הקהילה שלמדו בבית הספר ובבתי הספר האחרים של כ"ח, בית ספר הנוצרי והצרפתי.³⁹ בחגיגות הבת מצווה נראית הפתיחות כלפי בנות ישראל, שאף שהן לא מחויבות כמו הבן בכר מצווה ובהנחת תפילין, בכל זאת חגגו להן את בת המצווה, ומכאן למדים על ההשפעות היהודיות והאירופיות ועל המגמה לקרב ליהדות את הבנות היהודיות במוסדות החינוכיים הלא-יהודים במצרים באמצעות חגיגה.

בשנת 1922 נעזר הרב דלה פרגולה ב"אגודת עמלי תורה" שסייעה לו בהוצאת חוברת בת 53 עמודים בצרפתית ומקצתה בעברית. תוכן החוברת עוסק במאמרי מוסר ודרכי הדת המיועדים לחינוך הבנות.⁴⁰ אם כן, למדים שר"א השקיע מאמצים רבים בחינוך, ובעיקר בהנחלת השפה העברית בקרב יהודי אלכסנדריה. פועלו בזמנים המשתנים בא לידי ביטוי במעורבותו בקידום חינוך לאומי-עברי, ובדרכו השפיע על מנהיגי הקהילה ועל פעיליה להשתתף בהווייה הלאומית.

הערכת הקהילה על פועלו נראית בסוף תקופת שירותו באלכסנדריה בשנת 1928, בזמן שצעירי אלכסנדריה פעלו לייסוד מועדון עברי, ולשם כך התכנסו חובבי העברית באולם ההסתדרות הציונית. מהנאומים היה הרב פראטו והגב' יהודית עזרת, מזכירת הוועד של "המועדון העברי בקהיר", היא ברכה על היוזמה וייצגה את "המועדון העברי בקהיר". לטענתה, העברית באלכסנדריה הייתה אמורה להשתרש מאשר בקהיר, היות שבאלכסנדריה נמצאו יותר אנשים ארץ-ישראליים וחובבי השפה העברית, ולכן כדי לקדם את לימודי העברית החליטו לייסד לכבוד ר"א ותורמתו להווייה הלאומית מועדון עברי למען הנחלת העברית באלכסנדריה.⁴¹

בשנת תרס"ו (1906) ר"א ביקש להתפטר מתפקיד הסגן של הרב אליהו חזן. ייתכן שהסיבה המרכזית להתפטרותו הייתה כוונת קהילת יהודי אלכסנדריה למנות אותו למנהל ויועץ הקהילה. על כך אנו למדים מהביוגרפיה של הרב קואינקה. לא ברור מה משמעותן של המילים מנהל ויועץ ומהן סמכויותיו, ואולם מדברי חברו טארגאן עולה שכוונתם הייתה למנות איש ארגון וביצוע במוסדות

הצדקה בתי החינוך ובתי הספר במשך ט"ו השנה האחרונות מבלי לפגוש על כל צעד ושעל את שמו של מ"מ [=ממלא מקום] ראש הרבנים באלכסנדריה גם אלו שנוסדו לפני השתקעו שמה ונתחלפו ובאו במ הרבה שנים [שינויים] לטובה"; על מוסדות חסד במצרים ראו: בורנשטיין-מקובצקי תשמ"ה, עמ' 191-199.

37 על הרב אליהו בכור חזן ראו: הראל תשפ"א, עמ' 450-466; גאון תרצ"ח, עמ' 246-247.

38 חרוש 1910ב.

39 חרוש 1911.

40 ראו: דלה פרגולה 1922.

41 טארגאן 1928ב.

עם יכולת לעשות תיקונים יסודיים עם סדרים ונהלים ברורים.⁴² בתמוז תרס"ו (1906) יצא הרב קואינקה לשליחות מטעם עדת המערביים לאלכסנדריה, תוניסיה ואלג'יריה וגם לגייס תרומות בעבור כתב העת "המאסף". לאחר שהגיע לאלכסנדריה במהלך שליחותו, הרב חזן ביקש ממנו להחליף את ר"א. הרב קואינקה פנה לר"א וקיבל את הסכמתו. בקשתו של הרב חזן הייתה סמוכה לשנת תרס"ז (1907), שבה ר"א קיבל את המינוי למנהל ויועץ ענייני הקהילה היהודית באלכסנדריה. ואכן, הרב קואינקה קיבל את המינוי, הוא שהה עם משפחתו באלכסנדריה פחות משנה, ועל אף הפצרותיו של הרב חזן החליט לחזור לירושלים.⁴³ על פועלו של ר"א עד שנת 1907 אנו למדים מתיאור חברו טראגאן:

החכם אביכזיר ידוע היטב להירושלמים, בהיותו אחד מילדיה. הוא השתקע בעירנו לפני ארבע עשרה שנה ויהי למורה לעברית בבית ספר להעדה, וישתדל הרבה לשנות את סדר הלימודים העברים אשר שרר אז במצב פרוע מאד. ובראות כבוד הרה"ג [הרב הגדול] הגדול כמהר"א [כבוד מורנו הרב אליהו] חזן נ"י [נרו יאיר] כי האיש הזה לא נודד להיות מורה לחיות חיי צער ועני [ועוני], ספחהו אצלו אל בית משרד הרבנות ויהי לסופרו ומזכירו שנים רבות. ובהיות מהר"א אבוכזיר [אביכזיר] איש סדרן נפלא בטבעו, עשה הרבה סדרים בכל הנהגת ענייני הרבנות ובית הדין ולא הסתפק בעבודתו במשרד הנז' [הנזכר] וידאג גם להטיב רבים מבתי החסד של העדה אשר נתדלדלו מחסר [מחוסר] הנהלה מועילה ויעש בהם הרבה סדרים טובים לטובת עני העיר מובן כי השתדל גם להרבות את הכנסותיהם של בתי הצדקה האלה. במקצוע חנוך [חינוך] בתי הספר השתתף בחבה [בחיבה] רבה ויעבד [ויעבוד] במסירת נפש לתועלתם.⁴⁴

ואכן, באספת חברי ועד הקהילה באלכסנדריה ובראשם נשיא הקהילה הברון ז'אק די מנשה מינו בשנת 1907 את ר"א לשמש מנהל ויועץ בענייני העדה באלכסנדריה.⁴⁵ כאן המקום לציין שלאורך תקופת עבודתו באלכסנדריה נמנע ר"א מלהתמנות לתפקיד הרב הראשי של הקהילה. למעשה מייד עם פטירתו של הרב חזן בכ"ב בסיוון תרס"ח, שימש ר"א ממלא מקומו, ואולם סירב לקבל מינוי קבוע. חברו טראגאן רמז לו שייאות לקבל את התפקיד מכיוון שלטענתו היה מורכב למצוא "רבנים אשר יוכלו למלא משרת ראשי הדת לפי דרישת הזמן".⁴⁶ עוד טען כי ר"א היה האיש המתאים בשל יכולותיו המנהיגותיות שבאו לידי ביטוי בניהול ענייני העדה. כאשר לטענתו השנייה השיב לו ר"א את הדברים האלה: "ורק מפני שאני הנני המוציא והמביא עלי להיות דוקא איש לא רשמי". עדות נוספת לניסיון לשכנע אותו לקבל את התפקיד מצויה בכתבה של

42 טראגאן 1908ב.

43 להרחבה ראו את תוספת הביוגרפיה בהקדמה של המאסף (תרנ"ו).

44 על טראגאן ראו: גאון תרצ"ח, עמ' 273-274; טראגאן 1907א.

45 שם, שם; על חייו של הברון ז'אק די-מנשה ראו: א"ח 1943.

46 טראגאן 1908ב.

אלמאליח שהאיץ בו מירושלים לקבל את משרת הרב הראשי, ואף הפציר באנשי אלכסנדריה ללחוץ עליו לקבל את המינוי.⁴⁷ ייתכן שסירובו היה בשל מודעותו למחלוקת פנימית בין שלוש סיעות בקהילה בעניין טיב הרב הראשי הראוי להיבחר ולמלא את מקום הרב חזן.

הסיעה הראשונה, לפי תיאורו של טראגאן נקראה "התקיפים". אלו אנשים שיש להם מעמד וכוח בבתי כנסיות, והשכלתם התורנית מעטה. הם בעיקר חיפשו אחר רב המוכר להם, בעל חזות חיצונית מהודרת, לאו דווקא תלמיד חכם ובעיקר התעניינו ביכולתו לדרוש. הסיעה השנייה, סוחרים עשירים שביקשו רב עם הסמכה מבתי מדרש רבניים באירופה, כלומר רב משכיל,⁴⁸ וגם חייב להיות מדקדק במצוות קלה כבחמורה. הסיעה השלישית ראתה בר"א מתאים לתפקיד, ולהלן דבריה: "האיש הזה הוא מופלג גם בתורה כחכמה [בחוכמה] גם בתכונות טובות, וכבר התמחה בעבודות הצבור [הציבור], וכל שבילי אלכסנדריה נהירין לו. ומי יוכל למלא כראוי את המשרה הזאת זולתו?" יש מקום לשער שמחלוקת זו הביאה אותו לכלל החלטה לסרב בקבלת המינוי למשרת הרב הראשי.⁴⁹ ברם, לעניות דעתנו אין זה נכון, היות שסירובו התמידי לקבל את תפקיד הרב ראשי היה קיים במשך כל חייו. לאחר פטירת הרב חזן חזר ר"א למשרתו ברבנות ולמלא מקום הרב הראשי עד היבחרו של רב ראשי חדש. הוא שימש "הרב הכולל וראש בית הדין באלכסנדריה". בהמשך שימש בתפקיד סגן הרב הראשי החדש, הרב דלה פרגולה. בפועל ר"א ניהל את כל ענייני בית הדין שכללו כשרות, כתובות, גיטין, ירושות וכיוצא בהן.⁵⁰

מלבד מנהיגותו החינוכית, ר"א התבלט בפעולות תמיכה לנזקקים, ובייסוד מוסדות רווחה בעבור מיעוטי היכולת במצרים. הוא ייסד את "עזרת אחים" בעבור פושטי היד כדי שיקבלו קמח וכסף, תמך בבתי ספר ובמוסדות חסד.⁵¹ למען היישוב דאג לשלוח תרומות לקופת הרב מאיר בעל הנס בטבריה, לעדת המערביים ועדות אחרות בירושלים. בשנת 1897 ביקר בירושלים כדי לחגוג את חג השבועות. הצטרפו אליו הגביר שר שלום טובי והרב מסעוד בן שמעון. בביקורו השתדל לשכנע את טובי לתרום לנזקקים בני כל העדות.⁵²

47 אלמאליח 1944.

48 טראגאן כתב שדרישה זו לא מתאימה לקהילתם והשווה את אלכסנדריה לשאר הקהילות בבגדאד ובחלב.

49 ראו: טראגאן 1908 א; טראגאן 1909 א.

50 שיריזלי 1911.

51 ד"ר תשנ"ב, עמ' 331; על התפתחותה של הישיבה בשנות העשרים ובקשת ר"א לתרום כמה מספריו לישיבה ראו: עובדיה תש"ע, עמ' 162-163.

52 בן מלכא תרנ"ז.

עזרתו לפליטים ולמגורשים של ארץ ישראל בעיתות מצוקה - מלחמת העולם הראשונה

אחת הפרשות המרכזיות שבלט בה ר"א הייתה תמיכתו בפליטי ארץ ישראל במשבר של מלחמת העולם הראשונה. לפליטים אלו הייתה אזרחות זרה או שהיו אזרחים עות'מאניים שלא רצו להתגייס לצבא העות'מאני, ולכן הם גורשו מן הארץ במהלך מלחמת העולם הראשונה.⁵³ הגולים ופליטי ארץ ישראל קיבלו תמיכה ממנהיגים ומפעילים של מגורשי הארץ וממנהיגי קהילת יהודי מצרים. עזרתו של ר"א נזכרת בביוגרפיות עליו (לעיל גאון, אלמאליח ודיין). עוד אפשר ללמוד מהפנקס על הסיוע שלו במהלך המלחמה בהרחבה באמצעות דו"ח שכתב בעברית ובערבית.⁵⁴ להלן חלק מהדו"ח: "הוצאות של מגורשי ארץ ישראל ששולמו במטבע גרוש צאגי, מיום חמישי ה'7 בגינאיו [ינוני] 1915 עד יום ראשון ה'24 ביוני". ר"א לא השתמש במילה פליטים אלא מגורשים. עוד דיווח על הוצאות שכמה מהן מתועדות בפאתורה (קבלה – فاتورة) על כלים למטבח; מצרכי מזון; חלב ליולדת, לחם, סוכר, אורז, בשר, דגים, דגים מלוחים, שמן, תפוחי אדמה, בצלים, זיתים, עדשים, פול, תפוחי זהב, חלווה [דברי מתיקה]; מכשיר לבישול וחומרי בעירה: תנור, נרות, נפט, חמר (ייתכן לתנורים), פחמי קוק,⁵⁵ אבן ועצים; תחבורה: סבלים, עגלות, תיבות, כרטיסים; מוצרי היגיינה: בורית [סבון]; שכירות: ליוסף סוסי מפקח בהוטיל [מלון] בולאד, לשלום כהן נאמן, למסעוד אבוטבול ולמסעדה במפרוזא; ברזא [ברז] למים למפרוזא שהובילו באמצעות הטראם [חשמלית]; כלי כתיבה: עפרון [עיפרון], תקשורת: טילפון [טלפון] למצרים; הוצאות גט. עוד שמות האנשים, יהודים ומוסלמים, חלקם עם שם מלא ואחרים עם כינוי ושם משפחה או כינוי בלבד, שאיתם עמד ר"א בקשר לצורך ניהול הסיוע החומרי: יוסף סוסי, בכור דאסה, יוסף פידי, שלום כהן נאמן, אצלן מזרחי, רפאל הררי, שלום דהאן, מסעוד אבוטבול, ויקטור מזרחי, דוד ליוונטין,⁵⁶ רייזמאן, מוריני, סאכס, הרב דניאל גאון, ישועה מאמאן, אברהם בובלי, פידרמאן, דורפמאן, קאנטרוביץ, מדמאזיל [הגברת] ברלין הנוטר ארוואן, חאג' כליל, המבשלות.⁵⁷ דו"ח ההוצאות מלמד על שמות המקומות שנשלחו אליהם המוצרים: לקבארי, להוטיל בולאד, למפרוזא ולמחפוטסה, על רמת המזון, מוצרים בסיסיים

53 ראו: הרחבה על הפליטים-מגורשים במצרים אצל: גוברין תשמ"ו; עובדיה תש"ע, עמ' 27-28.

54 פנקס מכתבי ההענקים היוצאים של ר"א (להלן: אביכזיר תרע"ג-תרפ"ז) נמצא בארכיון לתולדות העם היהודי. הפנקס קוטלג בעבר ומספר פריט הפנקס היה Inv. 8365. הפריט נמצא באתר הרשת של הספרייה הלאומית והוא נגיש לציבור הרחב, מספרו: ET-AL-14. כותר הכריכה של הפנקס בצרפתית: 'COPIE DE LETTRES', אורך הכריכה 27 ס"מ ורוחבו 21 ס"מ. הפנקס מכיל 502 עמודים, אורך כל עמוד 26.5 ס"מ ורוחבו 21.2 ס"מ ונוסף עליו אלפון עם האותיות A-Z, האות I חסרה. באלפון יש חוצצים שכמה מהם נקרעו או נתלשו. בפנקס חלק מן הדפים התבלו, נקרעו או שנתלשו, דבר שפגם ברצף המידע של חלק מהמכתבים. ובכל זאת יש מכתבים שלמים מהם על פעילותו של ר"א.

55 פחמי קוק הכוונה לפחמי דלק - חומר בעירה.

56 זלמן דוד בן יהודה ליב לבונטין הוא מחלוצי העלייה הראשונה, ממייסדי ראשון לציון, וממקימי בנק אוצר התיישבות היהודים. על זלמן דוד לבונטין ומפגשו עם הספרדים באלכסנדריה, ראו: לבונטין תרפ"ד, עמ' 11.

57 אביכזיר תרע"ג-תרפ"ז, עמ' 18-23.

לצד מוצרים אחרים כמו בשר, תפוחי זהב, אבל בעיקר מוצרים וחומרי גלם זמינים שהיו באלכסנדריה.⁵⁸ לא מצאנו עוד דו"ח, ועל כן אנו מניחים שהוצאות אלה היו בשלב התמיכה הראשוני עם הגעת המגורשים למצרים ולאחר מכן הם הצליחו להסתדר באמצעות תמיכות אחרות ובכוחות עצמם.⁵⁹ על פי הדו"ח מוצאים את הקשר של ר"א עם זלמן דוד לבונטין מחלוצי העלייה הראשונה, וממנהלי בנק אנגלרפולשתינה בראשון לציון עד שנת 1914. הוא היגר במלחמה לאלכסנדריה, שימש גזבר "הוועד הזמני" לפליטים, ותמך בהם, כפי שמתועד בפנקס המכתבים: "סה [סך הכל] שבעה אלפים ושלוש מאות וששה ותשעים גרוש צאג וחצי קבלתי מאת האדון דוד ליוונטין ני [נרו יאיר] היום 17 גינאיו [יוני] 1915 הצעיר אברהם אביכזיר".⁶⁰ עוד מתוכן הפנקס מתגלה אישיותו של ר"א: "לחם זיתים דגים מלוחים למפרוזא להמבשלות שהבאתי מהוטיל בולאד".⁶¹ בשעה שבארץ אלפים מתו ברעב זכו הגולים שהקהילה תפרוס עליהם את חסותה, תדאג למזון מאוזן (חלבונים, פחמימות ושומנים), לפירות ולירקות טריים, ובראש כל הארגון למען הגולים פעל הר"א. יתרה מזו, הוא לא ניהל את מפעל התמיכה ממשרדו, אלא אחריותו ומסירותו חייבו אותו לוודא בעצמו שהכול התנהל היטב ושאינן מחסור. לכן הגיע בכוחות עצמו עם האספקה למגורשים. מלבד עזרתו החומרית, סייע לפליטים בקליטה ותמיכה רוחנית בעזרתם של חברות חסד במצרים שתמכו בגולים. הוא הקים עם הרב חיים מענדלאוו נאה מירושלים את "ישיבת ארץ ישראל בנא אמוץ", והיא מנתה כ-200 רבנים ומקובלים מפליטי ארץ ישראל. ראשי הישיבה היו ר"א וראשי הקהילה היהודית באלכסנדריה, ולהלן תוכן דבריו של הרב נאה בנדון:

אמר המסדר הספר הזה חיברתיו בהיותי גולה במצרים. אז בעת שפרצה המלחמה העולמית נגרשנו [גורשנו] מאה"ק [מארץ הקודש] על היותנו נתיני ממשלות ההסכמה זה ה' [היה] בחודש העשירי הוא חודש טבת שנת ה' אלפים תרע"ה. והרבה מאחב"י [מאחינו בית ישראל] הגרו למצרים הסמוכה לאה"ק וביחוד בנא אמוץ שמה התרכזו רב [רוב] הגולים. ובתוכם היו הרבה רבנים ות"ח [ותלמידי חכמים] מבני הישיבות השונות באה"ק, אשר הרגשנו חוב קדוש לפתוח היכל אולפנא להרבנים למען יוכלו להגות בתורת ה' ולהמציא להם תמיכה כדי פרנסתם, וימן לנו ה' איש אמונים הן גביר י"א [ירא אלוקים] עסקן במצוות וכו' [וכוליה] מו"ה [מורנו הרב] ניסים נחום הי"ו [השם ישמרהו ויחיהו] מתושבי ירושלים עי"ק [עיר קודשנו]

58 ראו על האוכל במצרים: זמיר תשס"ח.

59 בין הגולים נמנו הדור השלישי של משפחת אמזאלג. הם היו יזמים של מפעלים כלכליים בארץ ישראל ותרמו ליישוב הארץ. במצרים הם גרו בעיקר באלכסנדריה בשכירות בוילה בשוק הדני בשכונת טבחניה בעיר. את הממצא כי לא נמצאו עדויות להימצאותם של משפחה זו במקורות העוסקים בפליטי ארץ ישראל בימי מלחמת העולם הראשונה הסבירו יוסף גלס ורות קרק שהם לא נזקקו לסעד מוועד הפעולה, ולכן לא נזכרו. ראו: גלס וקרק, עמ' 167-173.

60 אביכזיר תרע"ג-תרפ"ז, עמ' 19.

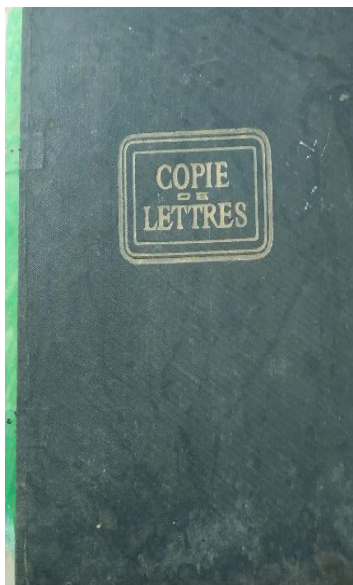
61 שם, עמ' 18.

ויחד אתו נגשנו אל עבודת הקדש. ובעזרת נדיבי עמנו פתחנו את היכל הישיבה בשם "ישיבת ארץ ישראל" ונהלנו אותה במשך ד' שנים רצופים עד שוב הרבנים הגולים לאה"ק. בראש הנהלת הישיבה עמדו הרה"ג כמו"ה [כבוד מורנו הרב] רפאל מפרגולא [דלה פרגולה] הי"ו רב ראשי בנ"א [בנא אמון] הרה"ג כקש"ת [=כבוד קדושת שם תפארתו] כמוה"ר אברהם אביכזיר הי"ו ראב"ד [ראש אב בית דין], הא' [האדוניס] הנכבדים כמוה' [כבוד מורנו האדוניס] יוסף ע' ביי די פיג'טו [פיג'וטון] הי"ו, עזרא ענזרות הכהן הי"ו, גבריאל פרג שמאע הי"ו, אלי' [אליהו] יאודה עבו הי"ו ואני הח"מ [=החתום מטה]. הרבה טרחו רבני נא אמון ומנהלי הישיבה להפרכתה והגדלתה ובפרט הגדיל לעשות הרה"ג כמוה"ר"א [אביכזיר] הנ"ל, כל משך הזמן כמעט שלא עבר יום שלא התעניין במצב הת"ח [התלמידי חכמים] ועל כל הרפתקאות דעדו [דעברון] עליהם במשך שנות המלחמה עמד הוא בכל כוחו וטכס עצות איך לחלצם ממיצר ודאג להמציא עבורם את הסך הדרוש מדי חדש בחדשו. וראוים לתהילה אחב"י [אחינו בית ישראל] תושבי נ"א ומצרים אשר כאחים קבלנו תמיד בספ"י [בסבר פנים יפות] וביד נדיבה תמכו בהישיבה הק' [הקדושה] יהי נועם ה' עליהם ושכמ"ה [ושכרם כפול מן השמיים].⁶²

במהלך מלחמת העולם הראשונה המשיך ר"א לדאוג לעדות היהודיות בארץ ישראל. בשנת תרע"ו גלה למצרים הרב יוסף ארוואץ, רב העדה הספרדית והעיר יפו, בשל נתינותו הצרפתית. לאלכסנדריה הגיעו ידיעות על חרפת רעב בארץ, ועל כן מינו אותו במצרים לשד"ר. מטרת שליחותו הייתה להשיג תרומות בשביל הקופות רחל אמנו, אבות העולם, רבי מאיר בעל הנס ורבי שמעון בר יוחאי, ולאסוף תרומות לארבע ערי הקודש ירושלים, צפת, חברון וטבריה. כדי לסייע לו בתפקידו הוא קיבל המלצה באמצעות קול קורא שחתמו עליו בחודש כסלו תרע"ו (1915) הרב דלה פרגולה ור"א.⁶³

62 מחלקת כתבי היד והארכיונים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, מספר תיק: V932/23, רשימות שמות החכמים עם לוגו הישיבה ורשימת חברי הנהלת הישיבה; אביכזיר תרע"ג-תרפ"ז, עמ' 36, 41; מענדלאוו נאה תרפ"א, בהקדמה ללא עימוד.

63 ראו: רצהבי תשמ"ז, עמ' תתכה-תתכז, תתל; אלמאליח 1925.

איור 1: שער פנקס מכתבי ההעתקים של ר"א שיצאו מאלכסנדריה בשנים 1913–1928 (אביכזיר תרע"ג–תרפ"ז)

תרומתו למפעלי חסד למען היישוב לאחר המלחמה

מכמה מקורות למדים על תרומתו של ר"א ליישוב לאחר המלחמה. בשנת 1918 חתם על קול קורא לתרומה לבית היתומים הספרדי בירושלים שנוסד בשנת 1906. לאחר המלחמה נגרם נזק רב למבנה בית היתומים, ועל כן נאלצו ליזום מגבית כדי לשפץ את המבנה. על המזכר חתומים הראשל"צ, הרב יעקב מאיר והרבנים פילוסוף, ר"א, יוסף הלוי, והאדונים שלמה צופייוף, אליהו שמאע, המזכיר משיח בורוכוף ומזכיר הכבוד אליהו פרדס.⁶⁴ בשנת 1918 ר"א היה בקשר עם הרב לייב זילברמן מצפת, ויידע אותו על כסף שנשלח בשביל אלמנה בצפת. בשנת 1919 היה בקשר עם רבני חברון באשר לפרות הקדש מאלכסנדריה, הוא נפגש עם שד"רים בהם מערביים השייכים לבני עדתו, וניסה לעזור להם לפתור מחלוקת בין שד"ר המערביים לשד"ר חברון, בעניין ברור זכות באיסוף תרומות במצרים. מלבד זאת, הוא היה מוסמך לחתום על פנקסי נדבות השד"רים ולקדם את שליחותם. הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל ששימש רב ראשי בתל אביב–יפו, ביקש מר"א להשפיע על יהודי מצרים במתן עזרה חומרית ליהודים הצ'רקסים. בשנת 1923 נתן הסכמות ותמך בחכם בן ציון חזן בייסוד

ישיבת "מעין גנים" שהתקיימה עד שנת תרצ"ב בלבד,⁶⁵ ונסגרה בשל קשיים כלכליים.⁶⁶ עוד מנהיגי הספרדים בירושלים שיבחו את ר"א לאחר הרעש בירושלים בשנת 1927, ותוצאותיו היו הרס מבנים כמו הקדשים ותלמוד תורה של עדת הספרדים, הם הודו לו על עזרתו התמידית למען עניי ירושלים ולמען תושביה בכלל.⁶⁷ נוסף על כך מדיווחו של ישראל בלקינד על עליית ילדים מאוקראינה נראה שר"א עזר ל-150 יתומים מאירופה ששהו במצרים והיו בדרכם לארץ ישראל. להלן דבריו בנדון:

לא פחות לבכית היתה הפגישה באלכסנדריה. שני הימים אשר היינו שם בלו [בילון] הילדים בהסגר (קאראנטיין), אבל הרב אברהם אבוכזיר שלח מטבח שלם בכדי לבשל לילדים מאכלים כשרים. הוא בעצמו נמצא שם כמעט כל הזמן [הדגשה שלנו – ע"א ומ"ע]. אתו ביחד באו גם נשים עדינות אחרות אשר חשבו להן לחובה לבא לבשל למען הילדים. העסקנים דאגו שתנתנה [שתינתנה] לנו שתי עגלות [קרונוט] מיוחדות ברכבת ההולכת לארץ ישראל. ובאופן כזה הגענו לארצנו ביום כ"א לחדש אלול תרפ"ב.⁶⁸

על פי האמור למדים על פעולות ומפעלי חסד שר"א יזם והשפיע על אחרים לתרום ולתמוך בחלשים ובנזקקים. בפעולות אלו יש חשיפה על אישיות ציבורית מהמעלה הראשונה. נראה שבחייו דאג לכלל הציבור במידה ניכרת ומעשית, לעיתים רבות על חשבון צרכיו האישיים. יתרה מזו, לאחר המלחמה מלבד פעילותו השוטפת עסק בפעילות לאומית ושימש ציר בהסתדרות הציונים במצרים בקרלסבד.⁶⁹

65 הרב בן ציון חזן הקים בשנת תרס"ו (1906) עם חבריו הרבנים יעקב מנצור, יחזקאל עזרא ויעקב סופר את ישיבת "שושנים לדוד" לעדת הבהליים בשכונת בית ישראל בירושלים, ראו: גאון תרפ"ח, עמ' 144. אולם מועד הקמתה סותר את מה שכתב גאון (תרצ"ח, עמ' 247) ששנת הקמתה הייתה בשנת תרס"ז. עוד נכתב כי "מעין גנים" הוקמה בשנת תרפ"ט וכי לא הייתה ישיבה לבחורים אלא ישיבה ללימודי לילה לאברכים ולתלמידי חכמים.

66 עובדיה תש"ע, עמ' 68-69, 93, 97-98; על פעילותו השוטפת כמו עדות בכתובות: אוסף כתובות הספרייה הלאומית, ירושלים, כתובה, אלכסנדריה, מצרים, ב' בחשוון תרע"ט (1918); עדות על פלוני שהסכים לפלונית להתחתן עם כל גבר שהיא חפצה ראו: הספרייה הלאומית, מכתבים אל אברהם ליב זילברמן, מס' תיק: ARC. 1 262 3 54, 4* מכתב לר' זילברמן מר"א, ט"ז באב תרפ"ה; הספרייה הלאומית, קובץ מסמכים ממרוקו, אוסף משה כהן, 11: "קבלת עדות על שמחה בת יצחק לכייס שגרה בנא אמון, היא אחותו של יוסף בן יצחק לכייס שנפטר שם. העדים היו יעקב בן מוסי לגראבלי ושלמה בן אליהו כהן ממקנאס. נחתמה בנא אמון כ"ו בחשוון תרע"ד, בחתימת מימון בן עטר, אברהם אביכזיר, זבייתו [?] אלבוהרון ודניאל גאון". הספרייה הלאומית, אוסף משה כהן, יפיו כוח לייאקות בת יוסף בן שמואל אלמנת משה פצי"צה בניה ובנותיה, מפאס בשביל לקיחת ממון בעלה משלמה שטרית, המורשים עברו ממקנאס לנא אמון וייפו את כוחו של בן שטרית לייצג אותם, כ"א בכסלו תרע"ו, על המסמך היו התומים ר"א, ר' מימון בן עטר, ר' שמואל טולילה ור' דניאל גאון; בין תומכי ישיבת "מעין גנים" נמנו הרבנים יעקב מאיר, בן ציון קואיניקה, יוסף זוננפלד, יחזקאל עזרא הלוי ור' יעקב סופר. ראו: ויזר תשע"ב, עמ' 36.

67 עובדיה תש"ע, עמ' 109.

68 בלקינד 1923.

69 טרגן [טראגאן] 1923.

ר"א ומנהיגותו הרבנית באלכסנדריה

כאן נבדוק כיצד באה לידי ביטוי מנהיגותו הרבנית בכלליות, ולאחר מכן נבחן את התמודדותו עם סוגיות הלכתיות מוגדרות, ומתוך כך נסיף מידע היסטורי-הלכתי נוסף על מחקריו של צבי זוהר. לא נוכל לתהות על דרכי הנהגתו והגותו של ר"א במנותק מההנהגה הרוחנית והחומרית של הרב אליהו חזן. אין כאן המקום לעסוק בהרחבה בדרכי פסיקתו של הרב חזן, ואולם נציג להלן את דבריו של בשן על הרב חזן:

לדעתו [הרב חזן] השוויון וביטול סמכותם של השיפוטית של החכמים הביאו להרס המסגרת הפנימית והאוטונומיה היהודית, זה מקור החטא, ויחד עם השפע הגורם לאחב"י [=אחינו בית ישראל] לבעוט במסורת, מגיעים לטמיעה. החכם מאמין כי הפתרון לפריקת העול ולהתבוללות הוא יישוב ארץ ישראל ובניינה. השיבה לארץ תחזיר ליהודי את ייחודו וגאוותו ולא יזדקק עוד לחקות את מעשי הגויים. יחד עם זאת, אין החכם גורס הסתגרות והצטמצמות בלימוד התורה בלבד. אדרבא, לשם המשך שמירה על מסגרת המסורתית יש צורך בשיתוף ובתיאום בין התורה והמדע, והוא מחייב פתיחות לתרבות העולם קריאת ספרות ועיתונות זרה והסתגלות לחידושים טכנולוגיים. התעלמות מן ההשכלה תביא לקרע בין היהודי המסורתי ובין העולם המודרני, כשידו של האחרון תהיה על העליונה, והוא חתר לתיאום ביניהם. הצעותיו לרפורמה בחינוך אינן נובעות מהשפעת ההשכלה. אדרבא, הוא העלה הצעות אלו כתריס בפניה, ומשום שחזה את הסכנות האורכות ממנה.⁷⁰

בעת ששימש ר"א עוזרו של הרב חזן פעל משרד הרבנות באלכסנדריה לתמיכה וחיזוק קהילות יהודיות מחוץ למצרים כמו בסודן. בכ"ח בשבט תרס"ח (31.1.1908) ליווה ר"א את הרב חזן במסעו לסודן, כדי לחזק את הקהילה ומוסדותיה. במהלך ביקורם נבחרו נשיאי העדה וזאת רק לאחר שבני הקהילה קיבלו עליהם לנהוג על פי תקנתם של רבני מצרים משנת תר"ס, שעל פיה קידושין שנעשו ללא רשות בית הדין אינם תקפים. הביקור מלבד קבלת התקנה היה בעיקר "לקבלת המרות והסמכות של ההנהגה המסורתית במצרים", פעולות אלה נשאו פרי ונחלו הצלחה.⁷¹ המשך התמיכה בקהילות מחוץ למצרים בא לידי ביטוי בתקופת כהונתו של הרב דלה פרגולה בראשית שנת תרע"ה, בזמן מינוי הרב ניסים אוחנה לרב ראשי במלטה.⁷² לאחר פטירת הרב חזן, שימש ר"א לא פעם רב"ד, ולצידו בשנת תרע"ט (1919) כיהנו בבית הדין הרב אליהו ילוז, הרב דניאל גאון וסופר בית הדין הרב אליעזר פיניאס.⁷³ בעבודתו ברבנות המשיך את הקשר עם המוסדות החינוכיים שעבד עימם בתחילת בואו

70 ראו: בשן תשנ"ו, עמ' 142-146.

71 ראו: אילן תשנ"ט, עמ' 93-111; אילן תשס"ב, עמ' 123-151; אילן 2019, עמ' 133-154; אלמאליח 1909, עמ' 2; בצלאל תשס"ח, עמ' 198; אילן 2019, עמ' 133-154.

72 רובין 1946.

73 טולידאנו תרצ"ו, עמ' 2.

לאלכסנדריה ועמל מאוד בטיפוחם. מתוקף תפקידו השתתף באירועים מרכזיים של תלמידי בתי הספר. למשל הוא ליווה את הרב הראשי דלה פרגולה בחגיגות בר מצווה המוניות של ילדי הקהילה.⁷⁴ על רקע תפקידו ברבנות אירח משלחות ואנשים מכובדים שביקרו באלכסנדריה, והשתתף באירוע ממלכתי עם המלך פואד,⁷⁵ בהלוויות של בני הקהילה, ובליווי ארונות נפטרים של אישיים ציוניים חשובים כמו מקס נורדאו שהגיע מפריס לאלכסנדריה, ומשם ברכבת לתל אביב, בליווי מנהיגים מההנהלה הציונית, רבה הראשי של אלכסנדריה ר"א ובא כוח של עיריית תל אביב ד"ר חיים בוגרשוב.⁷⁶ עוד בעת עבודתו ברבנות צידד ברעיונו של הרב אהרן מנדל הכהן (1866–1928), ששימש רב קהילת היהודים האשכנזים בקהיר, בייסוד "אגודת חכמים", ואף נבחר לשמש סוכן האגודה הכללית באלכסנדריה לצד הרב מסעוד חי בן שמעון ששימש סוכן האגודה בקהיר. הוא ראה חשיבות עליונה בייסוד האגודה ובסמיכת חכמים ואף כתב: "ועתה מי כאדוני יודע את מחשבותי, אשר מוכן אנכי להקריב גם את חיי להצלחת הרעיון הנשגב הזה, אשר לכל בו חיי רוח האומה הקדושה".⁷⁷ הוא תמך ברעיון הקמתו של מוסד רבני עליון לחידוש "הסמיכה" של הרבנים, שתכליתו לעסוק בבעיות סבוכות, ומתוך כך להציג משנה סדורה בבעיות השעה.

ר"א ורבני אלכסנדריה נרתמו יחד לבלום את פעילות המיסיון הנוצרי שהשפיע על צעירים באלכסנדריה. לצורך כך דרשו הרב דלה פרגולה ור"א ביולי 1914 על סכנת המיסיון בבתי הכנסת בעיר,⁷⁸ והרב דניאל גאון דיבר על כך באספה כללית של ההורים בעיר. לאחר עצרות ואספות הוקם ועד חינוך מיסודם של בני ברית וכלל המורים בבתי הספר היהודיים באלכסנדריה הצטרפו לוועד. ביחד החליטו על שורת פעולות כדי להילחם ולצמצם את התופעה באמצעות תגבור לימודיים עבריים, ובהקמת אגודת בוגרים שישוחחו ויעזרו בחינוך הצעירים. כמו כן נפגשו עם הקונסול הצרפתי והתלוונו בפניו על פעולות אגודת המיסיון ועל השפעתו על המרת דת של שני תלמידים בני 15 ו-17.⁷⁹ יכולותיו של ר"א לפעול נגד המיסיון היו בזכות יחסיו הטובים עם אנשים שאינם יהודים וכבוד שרחש לעדות ולקהילות הנוכריות. דוגמה לרגישותו ולכבוד ההדדי נראה בביקורו עם הרב דלה פרגולה בקונסוליה היוונית במצרים בשנת 1913, בעת קבלת הידיעה על התנקשות במלך יוון

74 אלכסנדרוני 1912.

75 ראו לדוגמה על קבלת הפנים של החכם באשי חיים נחום באלכסנדריה, שהשתתפו בה ר' דלה פרגולה, ר"א, מנהיגי הקהילה ואנשי חינוך אצל חרוש 1910א; ראו גם על פגישת ר"א והרב פרגולה עם מנחם מנדל בייליס שנאשם בעלילת דם ברוסיה, זכה והגיע לארץ ישראל דרך אלכסנדריה: חרוש 1914; על משפט בייליס ראו: קוטיק תשל"ט, עמ' 231-232; תמונות מאירוע ממלכתי עם פואד מלך מצרים; טראגאן 1921.

76 גליקסון 1926.

77 על הרב מנדל הכהן ראו: זוהר תשס"א, עמ' 198; על תמיכתו של ר"א ראו: הכהן תש"ך, עמ' ס.

78 על המיסיון והשפעתו משנת 1892 על היהודים במצרים, ראו: אריה 1832; טראגאן 1914. בדיווח נראה שלאחר 14 שנים המשיכה ההתנגדות למיסיון. הוא דיווח על ביקורו של ד"ר צמח רבינר במצרים ובו הרצה על הסכנות מהביקור בבתי הספר הנוצריים-ישועיים. עוד טראגאן הוסיף נתון מספרי על 21 נערים מקהיר בגילים 13-20, שהמירו את דתם בהשפעת חינוכם בבתי הספר הנוצריים; בת יאור 1974, עמ' 99; זוהר תשס"ח, עמ' 89.

79 איזיפטיאנו 1914.

גאורגיוס הראשון (1845–1913) בסלוניקי, הם הגישו לקונסול יוון את תנחומיהם כדי להביע את צערם בשם כל עדת היהודים באלכסנדריה.⁸⁰ קשריו עם הנוכרים העצימו את יכולתו להיות שתדלן למען היהודים שנצרכו לעזרתו, כמו סיוע לשחרור דוד שלמה מזרחי, מראשי עדת יהודי יפו שנאסר באלכסנדריה בשל האשמה בהחזקת אופיום. ככל הנראה מזרחי נענה לבקשת יווני לשמור על סל או מזוודה עם אופיום. היווני נעלם והשאיר אותו עם האופיום. מזרחי נתפס באלכסנדריה. ר"א וקוראל מעשירי היהודים פעלו להמתיק את דינו שנחרץ על ידי בית משפט צבאי ולשחרר אותו.⁸¹ אם כן, יכולותיו וקשריו של ר"א עם נוכרים סייעו לו לקדם הצלה של יהודים שהסתבכו בסוגיות העוסקות בפלילים.

גישתו ההלכתית של ר"א

ר"א לא הניח אחריו חיבורים ובהם שו"ת הלכתיות, ועל כן אפשר ללמוד על גישתו ההלכתית מחיבורים של רבנים שהיה במשא ומתן הלכתי עימם וממכתבים בארכיונים, כמו הפנקס, ואולם בד בבד לכתיבת המאמר בשנים האחרונות גילינו שיצא לאור בשנת תשפ"א החיבור "זכור לאברהם" של יוסף יצחק שלוש, בנו של הרב דוד חיים שלוש (1920–2016), מבני המערביים הירושלמים ורבה הספרדי הראשי לשעבר של העיר נתניה, ויש להם קשר משפחתי עם ר"א, בחיבור שו"ת שהיו באמתחת משפחת שלוש, ועל כן החיבור נוסף על הפנקס תורם להבנת עולמו ההלכתי של הר"א.

קהילות ורבנים בתכתובת ההלכתית של ר"א על פי הפנקס

לפני שנבחן את השאלות ההלכתיות שהתמודד איתן, נבקש לבדוק עם אילו קהילות ורבנים ר"א התכתב בעניינים הלכתיים. על פי בדיקת הפנקס אנו למדים על קשריו עם רבנים של קהילות יהודי מצרים, בהם האחים, הרב מסעוד והרב רפאל אהרן בן שמעון, הרב מנדל הכהן והרב דוד נחמיאס.⁸² עוד מופיעים בפנקס רבנים מחוץ לגבולות מצרים שהיה בקשר עימם ורבני ארץ ישראל: בירושלים – עם הרב אברהם יצחק הכהן קוק, הרב יעקב מאיר, הרב יוסף חיים הכהן, הרב חיים אלישר, הרב בן ציון קואינגקה, הרב חנניה גבריאל, רבנים מעדת התימנים בירושלים בלא ציון שמותיהם, והרב אברהם אמינוף; בחברון – הרב סלימאן מני; ביפו – הרב בן ציון עוזיאל; ברוסיה – הרב משה אביגדור חייקין; עדן – הרב יצחק הכהן; גיברלטר – הרב משה חיים בן נאים; תורכיה – הרב נסים [יהודה] דאנון, רבני קושטא, ללא ציון שמות והרב חיים ביג'אראנו; איזמיר – הרב משה מלמד;

80 חב"ד [חיים בן עטר] 1913. התנהלות זו הייתה קיימת בקהילה, כך נהג למשל ראש העדה ז'אק דיי-מנשה ששלח מברק לסיר אלדון גורסט בקהיר. במברק ביקש להעביר למשפחת המלוכה באנגליה את תנחומי העדה היהודית באלכסנדריה על מות המלך אדוארד השביעי. ראו: טראגאן 1910.

81 טראגאן 1913; על יחסיו הטובים עם נוכרים אצל שבתי תשי"ב, עמ' לג. בהספד על ר"א ציין את ההסברים האלה: "ויגדל האיש וילך הלוך וגדל עד שהיה לראש אב"ד ודרשן ליישר את בני קהלתו [קהילתו] במוסר ובמתק שפתיים הוא היה חביב לכל ליהודים ולאינם יהודים ודבריו מקובלים לכל."

82 אביכזיר תרע"ג-תרפ"ז, עמ' 4, 29, 34-35, 36, 39, 43-46.

ביירות – הרב יעקב הכהן טראב [מסלתון]; בניקאלסקט פלבאדקט (לא הצלחנו לזהות את המיקום הגאוגרפי) – הרב ישראל יוסף שוגל; פריס – רבני ודייני פריס בלא ציון שמותיהם; בנגאזי – הרב כמוס פלאח; ניו יורק – הרב שלום אלחנן הלוי יפה, שלמה מאיר האלפערין; לונדון – הרב ד"ר יוסף, במכתב צוינה האות ה' ואולם שמו הנוסף צבי הירץ; כריתים – הרב אברהם איבלאגון; פירנצה – הרב שמואל מרגליות; כלכלתה – לא ציון שם הרב; יאנינא – הרב משה הלוי; פנמה – הרבנים יוסף ישועה בצראווי, נסים יוסף ששון עגן]מי ועזרא דבאח; רומניה – בעיר פלוישט הרב מאיר טהענען ובבוקרשט ראב"ד ללא ציון שמו והרב משולם זוסיא לאנדמאן; ויניצא – הרב אהרן פראס והרב יוסף מרדכי בדא; קורפו – הרב אברהם סופר.⁸³ אם כן, רשימת המקומות והרבנים שהיו בתפקידי רב ראשי במדינה או בעיר ובתפקיד ראשי בתי דין, מלמדים על הרשת הרבנית בארץ ובתפוצות שהשתייך אליה ר"א. עוד עולה כי רוב המכתבים עוסקים בענייני גיטין וכפי שרבנים אחרים נהגו להקפיד על מניעה ממצבי עיגון, כך גם ר"א דאג להליך נתינת הגט על פי המשפט העברי.

עירוב בעיר אלכסנדריה

ר"א ביקש לתקן את העירוב באלכסנדריה כדי שרבים לא ייכשלו ויעבירו חפצים מרשות הרבים לרשות היחיד ולהפך. לשם כך התייעץ עם הרב קואינקה וביקש ממנו את חוות דעתו. בפנייתו הציג את ההלכות המעשיות בעניין העירוב ואף צירף את מפת העיר.⁸⁴ הוא דן בכל מיני היבטים הנוגעים לענייני העירוב והסיק כי בעירוב של צורת הפתח יהיה מותר לטלטל בלי חשש, בהסתמך על הפוסקים שסברו שאין דין רשות הרבים בלא מעבר של שישים ריבוא אנשים ברחוב. בתשובתו אליו משנת תרפ"ג (1922) דן הרב קואינקה בכמה סוגיות בדברי הפוסקים, ולבסוף הסכים לדבריו להלכה ולמעשה.⁸⁵ יתרה מזו, הראה את חיבור הר"א לדיינים האחרים בבית הדין בירושלים: הרב בנימין אשר לוי, הרב מרדכי מיוחס והרב אברהם ביג'אג'ו, ואלה פרסמו במכתב את הסכמתם: "ולכן גם דעתנו מסכמת בכל דבריו להלכה ולמעשה".⁸⁶ מעורבותו של ר"א בסוגיית העירוב מוכיחה את מנהיגותו הדינמית העוסקת באחת הסוגיות שהעסיקו את הנהגת הקהילות היהודיות האורתודוקסיות ברחבי העולם, כדי לאפשר ליהודים מסורתיים לנוע ממקום למקום עם מיטלטלים ביום השבת, ולא להיכשל באיסורי הוצאה מרשות לרשות. סוגיית העירוב במצרים והבעייתיות בהתקנת העירוב נידונו אצל הרב רפאל אהרן בן שמעון שהתמודד עם הבעיה, והמליץ לא לטלטל ביום השבת ברחובות העיר.⁸⁷ נראה שהוא עסק בקהיר. מלבד זאת, לא מצאנו עיון של הרב חזן בנושא העירוב, ועל כן נראה שר"א היה החלוץ ביישום העירוב באלכסנדריה בשנת 1923.

83 שם, עמ' 1-3, 8, 9-12, 15-17, 25-28, 30-31, 33, 38, 40-42, 47-48, 50-51, 54-56, 61, 66, 67, 71, 73, 75-77,

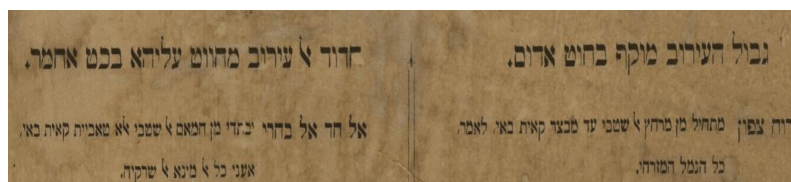
80, 87, 89-92, 94-95, 97-98: על ר' איבלאגון ראו: ריבלין תשמ"ט.

84 המכתב וסוגיית העירוב אצל אביכזיר תשל"ט.

85 קואינקה תשל"ט.

86 שם, עמ' 159.

87 בן שמעון תרס"ח, עמ' כה; זוהר תשנ"ג, עמ' 274.

איור 2: מפת העירוב באלכסנדריה

(מתוך אילת רובין, הספרייה הלאומית, ירושלים: <https://blog.nli.org.il/alexandria/>)

מנהגים

שימוש בעוגב בבית הכנסת

בבית הכנסת אליהו הנביא באלכסנדריה השתמשו בעוגב שהיה ממוקם בעזרת הנשים. העוגב שימש את מקהלת הילדים בשירת מזמורים לפני כניסת השבת.⁸⁸ ר"א השתדל לדבוק במנהגי המקום, ולא

88 בן מנחם תשי"ח, עמ' 17, הערה 17. השימוש בעוגב בבתי כנסת נידון בספרו של הרב שם טוב גאגין, רבה של העדה ספרדית-פורטוגזית במנצ'סטר ובלונדון: "כן מצאתי כתוב בס' [בספר] החכם צונץ, ומעניין מאד לדעת מנהג זה להביא כלי זמר בתוך הביה"כ [הבית הכנסת], ולא חששו בזה לומר שאסור לעשות כן משום חוקת הגויים. ובימינו אלה החרדים צועקים ככרוכיא על אלו היהודים הרפורמים [הרפורמים] שנהגו להביא בביה"כ העוגב הנקרא "ORGAN" בעת התפלה. ואלו היהודים החרדים שבגדאד אין פוצה להם פה בזה. ושאלתי לאלו

לצאת נגדם, אף שבקהילות יהודיות אחרות שימוש בכלי נגינה בבית הכנסת לא היה מקובל. ולכן מוצאים בתקופתו שימוש בעוגב בית הכנסת, באירועים אחרים כמו בטקס חנוכת בית הספר לבנות "שדי יעזור" שהיה בהשגחתו.⁸⁹ ממידע זה אפשר ללמוד על דרכי מנהיגותו ועל יכולתו להכיל שינויים כדי לשמור על אחדותה של הקהילה ולמנוע ויכוחים וסכסוכים הנובעים ממנהגים מגוונים.

כשרות

בי"ד טבת תרע"ג (1912) שלח ר"א לרב משה אביגדור חייקין⁹⁰ תשובה לכשרות האיספירטו שייצרו במפעל במצרים: "אודות האיספירטו היוצא מהפאבריק קוסיבא במצרים". במכתב ידע את הרב אביגדור על שני מכתבים שהוא שלח לו. האחד מכתב לרב קוק, והשני מענה ממנו.⁹¹ מתוכן המכתבים למדים על התמודדותו עם מתן כשרות לאיספירטו. הסוגיה ההלכתית מורכבת היות שבתהליך הכנת האיספירטו היו מוסיפים שאור בחביות כל יום מחדש. ר"א סמך על פרטי מידע 'מהרה"ג [מהרב הגדול] ממצרים', בלי אזכור שמו, ואולם הכוונה לרב רפאל אהרן בן שמעון ששירת את קהילת יהודי קהיר בתפקיד אב"ד והרב הראשי למצרים. בפנייתו לרב קוק בסוגיית כשרות נוספת הנוגעת לכשרות הסוכר בפסח, ניכרת הערצתו של ר"א לרב הראשי לארץ ישראל, וכפיפותו לפסיקתו ההלכתית. הרב קוק התיר את השימוש באיספירטו, ובלבד שיהיו משגיחים על תהליך הייצור כדי שלא ייווצר מצב שהשאור החמיץ.⁹² בשנת תרפ"ז (1926–1927) נתן בית הדין של הרב צבי פסח פראנק הכשר לפסח על שמן צמר גפן שיוצר במצרים בהשגחת ר"א. שנה לאחר מכן נשלח מכתב מטעם הרב קוק לרב חיים נחום ולר"א, וביקש בו לא לתת הכשר לשמן המיוצא לארץ, וזאת בשל הפגיעה ביישוב בארץ ישראל. במכתבו ציין הרב קוק את הימנעותו ממכירת השמן שייצרו במצרים בשל שתי סיבות: האחת, חשש בהפסד כספי יהודים שהתפרנסו ממכירת שמן, והשנייה, רצונו לשמור על כבוד הרבנות במצרים. בי"ט אדר תרפ"ח (1928) נמנה ר"א עם חברי מועצת הרבנות הראשית בארץ ישראל. הוא תמך בבקשת הרבנות הראשית למנוע מתן הכשר לפסח לבתי חרושת המייצאים לארץ ישראל כדי לא לפגוע במפעל השמן בעיר חיפה.⁹³ למעשה ר"א המשיך את מדיניותו של הרב קוק שהעדיף את התמיכה בהתיישבות היהודית בארץ ישראל וחזיקה על פני צרכים אחרים והפניית המשאבים הכלכליים למפעל הלאומי.

האנשים הבאים מכל ערי בגדאד להתיישב באלו הארצות אם עדיין שורר ביניהם מנהג זה. ויענו אותי ויאמרו כי בטל מנהג זה בכלל. והנשאר ממנו נגוני [ניגוני] הזמירות ובקשות בביה"כ בפה ולא בכלי זמר וכו", ראו: גאגין תש"ח, עמ' 363; על פולמוס העוגב מראשית המאה התשע-עשרה ראו: יגר-פלוס 2019, עמ' 38, 40, 41, 51-52. 89 חרוש 1910ב; על בתי הכנסת באלכסנדריה ראו: טרגן תשס"ח, עמ' 140-141, 149-150; ניני תש"ם, עמ' 80-99. 90 הרב משה אביגדור חייקין, רב ברסטוב על הדון ברוסיה, ודיין בבית הדין הרבני של "ק"ק כנסת ישראל". 91 אביכזיר תרע"ג-תרפ"ז, עמ' 1-3; ראו על האיספירטו אצל אלבעלי תרנ"ג, עמ' סג, סימן ו. 92 אביכזיר, שם, עמ' 7-8, במכתב פנייה לרב שלמה רוהלד (1875-1950), יליד ירושלים, סופר ומזכיר ביפו של תלמוד התורה "שערי תורה" ושל הרבנים נפתלי הרץ הלוי וקוק; ר' קוק תשמ"ה, עמ' קד-קח, סימנים צה-צח; ספריית אוניברסיטת בר-אילן תרע"ב-תרע"ג, בסך הכול שמונה דפים. 93 גרוסמן תשמ"ד; נוימן תשע"ו; ורפהטיג וכך תשס"ב, עמ' 1206.

הפקעת קידושין

במכתב מ"ט באדר א' תרע"ג (1913) לרב הראשי של האשכנזים בקהיר, הרב אהרן מנדל הכהן, ביקש ר"א לשאול את הרב רפאל אהרן בן שמעון בעניין ביטול קידושין בלי מתן גט. לדבריו, רבני מצרים תיקנו תקנה העוסקת בהפקעת קידושין, וביטויה הפקעת כסף קידושי הבעל אבל לא הפקעת זרעו. בחוות דעתו סמך על החכם באשי, הרב יעקב שאול אלישר, שפסק שאם אדם קידש אישה בביאה לא מבטלים את זרעו. ר"א ערך בדיקה יסודית כדי לדעת מי הם בני הזוג, והאם חיו בסביבה נוכרית או ישראלית. על סמך חקירה זו פסל את תוקף הקידושין בטענה כי עדי הקידושין פסולים לעדות, והתיר את האישה בלי צורך בגט. הוא ביקש מהרב מנדל שישפיע על הרב בן שמעון אף הוא לחוות דעתו בנדון, כדי שתהיה אחידות בפסיקה ההלכתית בענייני טהרת המשפחה: "למען לא יהיו בתי דינים של מצרים ואלכסנדריה חלוקים בדבר זה אשר בו טהרת משפחות ישראל".⁹⁴

מתוכן המכתב נראה שהבעל נמנה עם משפחות מהגרים בעלי זיקה חילונית שהגיעו למצרים, בעוד האישה הייתה מהקהילה המסורתית המקומית הוותיקה. רבים מהצעירים מקבוצה זו לא האמינו בממסד הרבני ובטקס הקידושין ונישאו נישואים פרטיים ליהודיות המקומיות, שהווי חייהן נשען על מיזוג מסורת ומודרנה, ולכן הנשים העדיפו לחיות עם הגבר לאחר טקס הנישואין בלבד. במעשה הקידושין היה תוקף הלכתי שהשפיע על מעמד הנשים בזמן שבעליהן נטשו אותן בלי גט, ולכן הן הפכו לעגונות בלי יכולת להינשא בשנית. רבני מצרים ובראשם הרב בן שמעון התמודדו עם תופעה זו וביקשו למנוע מצבים אלו באמצעות "תקנת הפקעת קידושין פרטיים מ-1901".⁹⁵ אחת עשרה שנים לאחר קביעת התקנה, דן ר"א בשאלה זו: האם גם זרעו של הגבר הופקר ולא רק כספו כפי שנכתב בתקנה?

גיטין

בעת עבודתו ברבנות בנא אמון עסק ר"א בין השאר בגיטין. אולם בנא אמון עיסוק זה דרש מרבני המקום יותר משאר מקומות היות שרבים מיהודי מצרים בכלל ואלכסנדריה בפרט היגרו ממקומות אחרים. משום כך בני המקום היו צריכים להתמודד עם שאלות הלכתיות ייחודיות הנובעות משתי סיבות: הראשונה, מקום מוצאם של חברת מהגרים מגוון ולפיכך לעיתים שמותיהם של האנשים והנשים לא היו מוכרים לרבני המקום, ולכן הסתפקו בכתיבתם כשורה בגט.⁹⁶ והשנייה, לעיתים חזר אחד מבני הזוג אל מקום מוצאו, ורבני שתי הקהילות נדרשו להיות בקשר כמה פעמים כדי להנפיק

94 אביכזיר תרע"ג-תרפ"ז, עמ' 4.

95 בן שמעון תרע"ב, חלק אבן העזר, סימן ו, עמ' קד-קיג; על התקנה והתפתחותה ההיסטורית הלכתית ראו: זוהר תשנ"ג, עמ' 17, 116-127.

96 ראו למשל: איסרלש 1525-1572, אוקספורד-בודלי, קטלוג נויבאוואר 717; קארו תשנ"ד; גארדאן תרס"ט; זילברפרב תרס"א; טולידאנו תשע"ו; צינץ תשנ"א; שמות גטין; כולל שמות אנשים ושמות מקומות, מאה י"ט, אוסף בניהו מאיר: MS. 037, ירושלים; פיפאנו תרפ"ה.

את הגט בדרכים מורכבות מבחינה הלכתית כפי שנבאר בהמשך. כשרות הגט נוגעת במעמד האישי של האישה ובילדיה מבן זוגה האחר (סכנת ממזרות), הרי שהלכות גיטין מקבלות מעמד של שאלות מורכבות. ולכן מתעוררות שאלות אלה: האם בזמנים משתנים ובבעיות שעלו התמודד ר"א התמודדות אחרת ויצירתית לקולא ובמגבלות ההלכה? ומה פסיקותיו אלו מלמדות אותנו על אישיותו ודרכו ההלכתית? להלן נסקור כמה סוגיות שבאמצעותן יהיה אפשר לראות את גישתו בפסיקה.

גט בהוראת כתב ידו של הבעל

במכתב מה' באלול תרפ"ה (1925) ששלח ר"א לרב פראס מוויניצא, שעניינו גט שסידר ר"א באמצעות כתב יד של הבעל. ר"א סמך בנדון על חכמי מצרים שנהגו לסדר גט על בסיס כתב ידו של הבעל במצב של עיגון ממושך.⁹⁷ סוגיה זו נדונה במסכת גיטין ובספרות הפסיקה שכיחות דעות מגוונות.⁹⁸ נשווה את פסיקתו של ר"א לפסיקתו של הרב יעקב אבוחצירא מתאפילאלת, מקום מוצא משפחתו של ר"א. הרב אבוחצירא דן בשאלה העוסקת בגט שנכתב בהוראה כתובה של הבעל לסופר ולעדים ולהלן דבריו: "וג"כ [וגם כן] היכא דכתב הבעל בכתב ידו וייחד לסופר לכתוב ולעדים לחתום הגט בטל ומבוטל לדעת מר"ן".⁹⁹ ייתכן שר"א נטה לדעת המתירים, כדי לשחרר את האישה מכבלי העיגון. ייתכן שעמדו לנגד עיניו מאמרים בסוגיה זו ושפורסמו בכתב העת של חברו הרב קואינקא, ועולה מהם שחכמים אחרים התירו כך את נתינת הגט.¹⁰⁰ מפסק זה אפשר ללמוד על יכולתו לראות את סבלו של הפרט ולעשות כל מאמץ לעזור לו לשחרר אישה מכבלי העיגון גם אם הדבר מאלץ אותו להסתמך על דעות מקילות.¹⁰¹

97 אביכזיר תרע"ג-תרפ"ז, עמ' 91-92.

98 תלמוד בבלי גיטין עא, עמ' ב.

99 אבוחצירא תרמ"ה, עמ' סו, סימן סג.

100 מכתב של הרב יהודה ליב צירלסאהן, מחכמי אוקראינה ומולדובה מכ"ט בטבת תרס"א (1901), שבו הוא דן בשיטות התנאים והראשונים בהתרת מסירת גט שנכתב בהוראת הבעל בכתב ידו. במאמרו צירף טופס לפעמים מעין אלו שעל הבעל נדרש לחתום. ראו: צירלסאהן תרס"ה. באותה שנה כתב תגובה על מאמרו של הרב צירלסאהן הרב יהושע בן משה יוסף, רב הכולל של קהילות ישראל בניו יורק. ראו: בן משה יוסף תרס"ה, עמ' קכג-קכז. מדבריו נראה כי צידד להתיר גט שנכתב על פי בקשת הבעל בכתב ידו, להלן דבריו: "וכן נמי בענין כתיבה אי הוי כדיבור מה דפליגי בזה הפוסקים הוי רק באלה המקומות שנכתב בהם מפורש בקרא איזה מלה המורה על הוצאה מפיו כמו אמירה דיבור הגדה ביטוי שפתיים וכדומה בזה הוי כל פלוגתא אי בעינן דוקא [דווקא] קרא כדכתיב, אבל בדבר שאינו נכתב תחת שום הוראה על הוצאה מפיו כגוונא דושלח דמרבין מיניה שליחות דודאי הוי לכו"ע [כולי עלמא] כתיבה כדיבור דהא לא אמרה התורה ושלח בפיו וכדומה אשר על כן הדבר ברור לפענ"ד [לפי עניות דעתי] דאף אלה הפוסקים דסברי בעלמא דצריך דיבור דכתיבה לאו כד"ד [כדיבור דמי] מודים בנידון זה גם הם לאלו דפשיטא להו דכתיבה כד"ד".

101 במכתב מד' בניסן תרע"ד (1914) להרב יצחק הכהן מעדן נראה שרבי שתי הקהילות פעלו במשותף לשחרור האישה מכבלי העיגון, היא נשאה בתימן בעוד בעלה היגר למצרים. ראו על יהודי תימן במצרים; ר"א פעל לזרז הליכי גירושין - כך עולה ממכתב מכ"ג בניסן התרע"ו (1916) לרב הראשי בצרפת אלפריד הלוי וחברי בית דינו בפריס ראו: אביכזיר תרע"ג-תרפ"ז, עמ' 25, על המכתב חתומים הרבנים: ר"א, אליעזר פיניאס ודניאל גאון. בעמ' 26 חתומים ר"א ור' פיניאס. בעמ' 30 מכתב מטבת תרע"ז המציין את נוסח המכתב הכתוב בעמ' 26, הכולל

שמות פרטיים בגיטין

בתחילת המכתב מכ"ו באדר א' תרע"ג (1913) פנה ר"א לרב קוק בענייני כתיבת שמות בגיטין, ובמכתבו ביקש לבחון בין השמות הספרדיים לשמות האשכנזיים. למשל, הוא ציין את הבעייתיות בשם אבי המתגרשת ליזר שלא הניח אחריו מסמך חתום, ולא נמצא איש שידע באיזה שם היו קוראים לו לעלייה לתורה, ולכן החליט לכתוב את הנוסח הזה: "דמתקרי ליזר" הרומו על שמו האחר, ומבחינה הלכתית מכשיר את הגט.¹⁰² עוד ציין את התחמקותו מסידור הגט לאשכנזים בכתיבת השמות, ואת התייעצותיו בכתיבתם במצבי עיגון עם תלמידי חכמים אשכנזים בסביבתו.¹⁰³ בכ' במנחם אב תרע"ג (1913) פנה ר"א לרב נסים דאנון, שמקום מושבו באותה עת לא נזכר, ואולם מדובר ברב נסים יהודה דאנון מילידי ירושלים, ששימש באותה שנה אב"ד באיזמיר. במכתב ענייני שליחת הגט ושמות המתגרשים, יצחק בן מסה [מוסא] והאישה קלרה בכורה בת חיים בכור סבע.¹⁰⁴

במכתב מו' כסלו תרע"ז (1916) פנה ר"א לרב אלחנן הלוי יפה, ראב"ד בניו יורק משנת תרס"א.¹⁰⁵ מתוכן המכתב אנו למדים על סרבנות גט שדרשה מבעלה להחזיר לה סכום כספי העולה על סך הכול חמישה עשר פונט. לטענתה, נתנה לו סכום זה ביום שעזב את אלכסנדריה. הוא הגיע לניו יורק והיא ציפתה לקבל את הכסף כדי לאשר את הגט סופית. לדברי ר"א האישה לא שינתה את מעשיה, נראה שהתנהגותה לא הייתה הולמת, והיא המשיכה בעסק שבעבר היה בשותפות עם בעלה.

ר"א עסק בסוגיות הנוגעות לכתיבת שמות המתגרשים. שמות האישה סאניא ושבע, שמות הבעל יצחק איזיק בן אפרים דיעצל ושם אבי האישה געצי. כאמור העדיף ר"א לא לעסוק בגט עם שמות אשכנזיים, היות שלא היה בקי בכתיבת שמות וכינויים של האשכנזים, ולכן המליץ בפעמים אלה לזוג לפנות לראב"ד האשכנזי בבית הדין בקהיר. אולם במצב שבו היו חייבים לזרז את תהליך הגט מסיבות הקשורות לזוג המתגרש, הוא פנה לתלמידי חכמים אשכנזים באלכסנדריה כדי שיבדקו היטב את שמות המתגרשים. חלק מן החכמים שסמך עליהם בענייני הגיטין, הגיעו במלחמת העולם הראשונה. אחד מהם היה הרב מענדל נחה, מומחה בענייני קידושין, גיטין ובשמות האשכנזים, שערך את הגט הנדון. ר"א יידע את הרב הלוי יפה בעניין כתיבת שם האישה, והציע את הנוסח הזה: "סאניא דאיתקריאת שבע" מכיוון שהשם נשתקע, ובית הדין בירושלים השתמש במילה דאיתקריאת

עניינים טכניים כמו שם השליח של הגט בפריס והשליח ממצרים ששמו יוסף בן יצחק פייד, והחתומים עליו היו הרבנים אליעזר פיניאס ודניאל גאון שעסקו בהמשך עריכת הגט. יתרה מזו, ר"א לא חשש להשתמש באמצעי כפייה כדי לזרז את הליך הגירושין - כך עולה ממכתב מה' במנחם אב תרע"ג [ז] (1910/17) להרב כמוס פלאח מבנגאזי. ראו גם בפנסק עמ' 27-28, פנייה אישית של ר"א; ג'יאן 2012; ראו גם על פעילותו בתימן אצל: חן תשפ"א, עמ' שיב-שטו.

102 תעודות אחרות על סוגיות בגיטין ושמות בני הזוג אפשר ללמוד ממכתבים משנת 1914, שניים לרב ישראל יוסף שוגל, ראב"ד בניקאלסקט פלבאדקט. ואחד לרבני קושטא ראו: אביכזיר תרע"ג-תרפ"ז, עמ' 15-17.

103 אביכזיר, שם, עמ' 7; על כתיבת שמות בגיטין ראו: קארו תשנ"ד, חלק אבן העזר, עמ' לג, סימן קכט.

104 אביכזיר, שם, עמ' 11.

105 אייזענשטאדט תרס"ב, עמ' 19; אייזענשטאדט תרס"ג, עמ' 60-61.

שהדגישה את השם שנשתקע ולא היה בשימוש. בעניין שם אביה קבע שראוי להשמיטו, היות שהאישה הכירה את שמו מפי אחרים ולא הכירה אותו אישית. ר"א שלח את הגט לרב הלוי לפי מנהג מקום הנתינה והדגיש את הנושא הכספי, חמישה עשר פונט שהבעל היה אמור לשלוח למען סידור הגט, ושליחתו על שם השליח השני יוסף בן יצחק פיירי מנא אמון.¹⁰⁶

שמות מקומות בגיטין

בסוגיית כתיבת שמות מקומות בגיטין רבני מצרים התמודדו עם שינוי השם "מצרים החדשה" ובערבית-יהודית "מצר אל גדידה" [ג'דידה] (مصر الجديدة). הרב מסעוד חי בן שמעון שהיה מומחה בענייני הגיטין התייעץ עם ר"א, ולדברי הרב בן שמעון היה עדיף להשאיר את השמות השכיחים בפי ההמון והממשלה, כלומר "מצר אל גדידה דמתקריא היליפוליס" שהייתה רובע בקהיר ובמרחק של שעה נסיעה בעגלה חשמלית (טראמבאי) ממרכז קהיר. הוא חשש לתרגם את השם לעברית מפני שינוי השם שעלול לפסול את הגיטין. עוד הוסיף שר"א סבר שהשם היליפוליס נכלל בקטגוריית שמות של עבודה זרה, ואולם דחה את חששו בכך שהזכיר את רבני מצרים הקדמונים שלא חששו בשמות מעבודה זרה, ואפילו השם נא אמון נכלל בשמות אלה. נוסף על כך סבר הרב בן שמעון שהיה עדיף לכתוב שמצרים החדשה יושבת על מי מעיינות ולא בארות, דבר המשקף את הדקדוק ההלכתי בציון מקומות מדויקים בנוסח הגט בליווי תיאור גאוגרפי של המקום. לאחר התייעצותו עם ר"א הסכים הרב בן שמעון לכתוב את הנוסח "מצר אל גדידה דמתקריא היליפוליס דיתבא על מי מעיינות" במקום הנוסח "הכא במתא מצרים החדשה דמתקריא מצר אל גדידה דיתבא על מי מעיינות". לשינויים אלה התנגד הרב מנדל, ולעומתו הרבנים הספרדים-מוגרבים חוללו שינוי בכתיבת השמות בשל השינויים שהתבטאו בשמות מקומות חדשים ובמיקומם בהלכה.¹⁰⁷ סוגיה זו ממחישה את היות ר"א בקי בגיטין ואף את העובדה שהתייעץ עימו עורך גיטין מומחה במצרים. כאמור ר"א המשיך בדקדקנות את כתיבת שמות אנשים, נשים ומקומות בגיטין, הוא העדיף לא לעסוק בשמות של יהודי אשכנז מכיוון שהיה פחות בקי בכתיבתם, ולכן נעזר ברבנים אשכנזים שהיו בקיאים בכתיבת השמות. עוד דאג לזרז את תהליך הגט כדי להתיר נשים ממצב עיגון.

מעמד אישי

אחד האירועים שהתמודד איתם ר"א בהיותו ראב"ד באלכסנדריה דן בפסיקה שהתפרסמה לאחר ערעור על פסק דין של חכמי בית הדין באלכסנדריה שש עשרה שנים לאחר האירוע. מדובר באירוע משנת 1919 שבו פסק ר"א בדבר מעמד של בת לאישה ממזרת.¹⁰⁸ הרב טולדיאנו ביקש מר"א לעיין שוב בפסק הדין ולהצטרף לדעתו כדי להתיר את האישה לבוא בקהל, ואולם ר"א לא הסכים. בסופו

106 אביכזיר תרע"ג-תרפ"ז, עמ' 31-32.

107 בן שמעון וטאראגאנו תרפ"ד, עמ' טז-כב; זוהר תשנ"ג, עמ' 273-274.

108 טולדיאנו תרצ"ו, עמ' 40.

של דבר פסקו דיני בית הדין של אלכסנדריה הרב פארטו, הרב טולידאנו והרב מימון בן עטר בתאריך כ"ו בסיוון תרצ"ו (1936) והתירו לכת לבוא בקהל ישראל.¹⁰⁹ במכתב מכ"ד בכסלו תרע"ד (1913) לרב יעקב הכהן טראב [מסלתון], רבה של ביירות, הציג ר"א בעיות הנוגעות לגירושין וחשש לממזרות.¹¹⁰ כדי להתמודד עם תופעת הממזרות במצרים, שהושפעה מהחוק האזרחי במצרים תיקנו חכמי מצרים תקנות בענייני אישות. ר"א המשיך את פועלם של הרב אליהו חזן והרב רפאל בן שמעון ופעל על פי המסורת ההלכתית הנהוגה במצרים אבל לא חשש לעיתים להחמיר בעידן המודרנה שהביאה לידי התנהגות חברתית המושפעת מהתרבות האירופאית,¹¹¹ ומתוך כך מנע בעיות ממזרות לעומת מורכבות הלכתית.

ר"א וההשכלה

חיבוריו והסכמותיו לספרים

כאמור בחלק העוסק בפעילותו החינוכית ציינו את יצירתו המשכלית העוסקת בלימוד העברית וההיסטוריה של עם ישראל. הוא המשיך לחבר את החלק הרביעי של ספרי העברי. הספר נועד לשמש את המחלקה השלישית של בית הספר "עמילי תורה". הוא יצר חיבור המכיל את לימוד סיפורי התורה מתוך חמישה חומשי תורה, לימוד הלכה אורח חיים על פי השולחן הערוך, לימוד גמרא, נביאים וכתובים. בחיבוריו תיאר דמויות ואירועים היסטוריים בתולדות ישראל, כמו דמויות מובהקות של מנהיגים תנ"כיים, יהודי ספרד ואשכנז, מסעי הצלב והיהודים בערב, בשפה העברית ובהסברים המותאמים לתלמידים.¹¹² מלבד זאת, בספרייתו היו כתבי יד¹¹³ שהשתמש בהם ועזר להיסטוריונים שביקשו את עצתו בחקר תולדות ישראל ואף שאל ספרים העוסקים בספרות כללית.¹¹⁴ הוא כתב

109 שם, עמ' 1-41.

110 שם, עמ' 12-13; פוזיילוב תשנ"ה, עמ' 157.

111 זוהר תשנ"ג, עמ' 95-99; זוהר 2017.

112 אביזר תרע"ד, עמ' א-ג; ליצירתו שבע מהדורות שנדפסו בדפוסים שונים: העברי, מהדורה שנייה בדפוס פרג חיים מזרחי, נא ארון תרס"ו ותרס"ח, מהדורה שלישית בדפוס הרא"מ לונץ, ירושלים תרס"ח, מהדורה רביעית בדפוס יעקב בן עטר, נא ארון תרע"ד ובדפוס שלמה בילפורטי, ליוורנו תרס"ט, מהדורה חמישית לא מצאנו בשלב זה, מהדורה שישיית בדפוס יעקב בן עטר נא ארון תרע"ו ותרפ"א. מהדורה השביעית עד כה לא נמצאת בהישג ידינו, האם בכלל היא נדפסה? לפי מחקריו של אברהם יערי נראה שמהדורה זו קיימת. ראו: יערי תרצ"ז, עמ' 83.

113 לדוגמה אצל גאון תרצ"ח, בעמ' 424 נזכר כ"י של דרשות על התורה לדוד ב"ר אברהם מימון בערבית יהודית.

114 על עזרתו להיסטוריונים מוצאים אצל אסף תר"ץ, עמ' 68-72; יודלוב תשנ"ב; שלמה שונמי תיאר את ספרייתו של ר"א: "תלמיד חכם אציל ויקר רוח שאסף במשך עשרות שנים אלפי ספרים חשובים וכתבי יד". באוצרותיו נמצאו גם הרבה תעודות לתולדות היישוב היהודי בארץ ישראל (שתי תעודות חשובות מאוסף זה פרסמו ב"מזרח ומערב", כרך ג, עמ' 311 והלאה) וא' [אברהם] אלמאליח פרסם לפי כתב יד שברשותו את הספר 'משלי אריסטו' (ירושלים תש"ו), ראו: שונמי תש"ח, עמ' 246-247. עוד ציין מה עלה בגורלה של ספרייה זו: "את כתבי היד שהיו באוצרו נטלו מקורביו וידידיו. את ספרייתו הרבנית הוריש לרבנות הראשית בירושלים". בצוותאו (לעיל

חיבורים העוסקים בליקוטים ומנהגים על השולחן הערוך וחיבור בהלכה המתמקד באורח חיים ויורה דעה, שני חיבורים אלה עדיין בכתב יד.¹¹⁵ עוד בהיותו תלמיד חכם ומשכיל בר סמכא בעולם התורני כתב הסכמות לחיבורים רבניים.¹¹⁶ אחת מההסכמות הייתה בעברית לרב מסעוד בן שמעון לספרו "שערי משפט" העוסק במשפט העברי ושנכתב בשפה הערבית. הספר היה מיועד לאלה שלא הבינו את השפה העברית והיו זקוקים להבין את המשפט העברי בשפה הערבית המדוברת, וכפי שציין ר"א: "בלשון המדוברת בארץ מצרים בשפת ערב הערבה והעדינה", דבריו מלמדים על חיבתו לשפת הדיבור המקומית ועל הצורך בשימוש בה.¹¹⁷ הוא תרם חיבורים תורניים לספרייה הלאומית, ומתוך כך דאג לשמר את הנכסים התרבותיים-ספרותיים של היהדות.¹¹⁸ מעיזבונו יצא החיבור "לשון למודים" לאור על ידי משה בר אשר, וכאן גם באה לידי ביטוי תרומתו המשכילית.¹¹⁹

הספד וטקס אשכבה לנרסיס לון (Narcisse Leven)

כאמור ר"א היה רב משכיל שהעריך את תרומת ההשכלה לשיפור חיי הקהילה ותרבותה. עוד על הערכתו כלפי ההשכלה למדים מהספרו לדמות יהודית-משכילית נרסיס לון, נשיא חברת כל ישראל חברים.¹²⁰ בטקס האשכבה ללון הוא שיבץ מילים מהשכבות מסורתיות עם הספד הנוגע לפועלו הציבורי של לון.¹²¹

הערה (14) נאמר שאת ספריו יירשו בניו והשאר ייתנו לשיבת "טובי ישבעו" של המוגרבים-מערביים בירושלים; על תודתו של אלמאליח לר"א והרב "ל פישמן בעניין כתבי היד של משלי אריסטו, הדומה בתוכנו לסיפורי "אלף לילה ולילה", ולמשלי "כלילה ודמנה" של בידבה הסופר ההודי, ראו: אלמאליח תר"ץ, עמ' 81; קורא 1945; כ"ץ תשנ"ט, עמ' 96, הערת שוליים מס' 26.

115 הספרייה הלאומית, אביכזיר, חבור בהלכה, מאה כ', מחבר נוסף, טולידאנו יהודה בן מאיר (1780-1839) והחיבור, 'הלכות טרפיות הריאה', מאה כ', אוסף Yad ha-Rav Zrihan, Elad, Israel.

116 אמסלם תרפ"ז, בהסכמות, עמ' ב; ילזו תרצ"ב, בהסכמות ללא עימוד. עוד על ר"א ויחסיו עם ר' ילזו ראו: ילזו תרצ"ג, עמ' 73; סתהון תר"ץ, בהסכמות, ללא עימוד; הראל תשנ"ז, עמ' 214; וואקנין תרצ"ט.

117 ראו: בן שמעון 1912, עמ' 28-29.

118 ראו למשל: הספרייה הלאומית, מכתב מפרופ' ג' ויל לר"א בעניין תרומתו לספרייה הלאומית את החיבור מרשד אל-כאפי לר' תנחום ירושלמי, כ"ח בניסן תש"ד, ומכתב נוסף מד"ר יואל מהספרייה הלאומית לר"א על תרומתו את החיבורים פרוש ר' דוד הנגיד ז"ל על התורה בראשית, שמות וויקרא, כ' באלול תש"א, אוסף Yad ha-Rav Zrihan Elad Israel, Ms. 148.

119 הספרייה הלאומית, אברהם אביכזיר, לשון למודים, מאה י"ט-כ', 13 עמודים, מוציא לאור: בר אשר תשס"ב.

120 לון תרע"ט, עמ' XVI-XII, 63-82; רודריג תשנ"א, עמ' 40-13.

121 אביכזיר תרע"ג-תרפ"ז, עמ' 24; לון (1833-1915), עורך דין יהודי ופעיל חברתי צרפתי, שהושפע מרוח המהפכה הצרפתית. הוא התנגד לקיסר נפוליאון השלישי. עוד שימש בתפקידים האלה: מזכירו של אדולף כרמיה בתקופה "ממשלת ההגנה הלאומית בצרפת", שנתנה בשנת 1870 ליהודי אלג'יריה אזרחות צרפתית מלאה. עוד שימש מזכיר כללי במשרד המשפטים הצרפתי, וסגן ראש העיר גליל התשיעי. בשנים 1880-1887 היה חבר בשלטון העירוני וסגן נשיא העירייה. מלבד פעילותו הציבורית בצרפת עסק בפעילות ציבורית למען בני דתו היהודים. בגיל 18 אירגן שיעורי ערב בתולדות ישראל לצעירים יהודים, ובשנת 1860 נמנה עם המייסדים והמנהלים של חברת כל ישראל חברים (כ"ח). בשנים 1883-1894 שימש מזכ"ל וסגן הנשיא, ובשנים 1898-1915 נשיא כ"ח. חברה זו תרמה לסיוע קהילות היהודים וחינוך ילדי היהודים באירופה, במזרח, בבלקן ובמגרב. עוד שימש חבר הוועד המרכזי של יהדות צרפת, בוועד בית המדרש לרבנים, בבית הספר למלאכת יד בפרס ובניהול חברת יק"א.

[...] שר גדול בישראל. אב רחמן לכל פזורת גולי אריאל. זקן ונשוא פנים צדיק וישר עטרת זקנים. מקדש שם שמים רבים. ומצדיקי הרבים ככוכבים. כבוד מעלת ותהלת [ותהילת] הצדיק רבי נתן לוי מיסד ונשיא החברה הקדושה כל ישראל חברים תכון בצדק. רוח ה' תניחנו בגן עדן [...] זכור לו כל צדקותיו וזכויותיו ומפעליו הטובים והישרים. זכור לו את אשר מסר את עצמו כל ימי חייו להצלת רבבות אלפי ישראל. זכור לו את אשר הקדיש את גופו וחייו להרים דגל ישראל. זכור לו כל הנפשות אשר הציל ממות לחיים זכור לו כל האומללים אשר הוציאם מחרב ומרעב ומשבי ומבזה [ביזה].¹²² זכור לו כל עבודתו יומם גם לילה להפרחת עם ישראל בחומרי ובמוסרי בתורה ועבודה חכמה ותויה [ותושיה]...

בהיסטוריוגרפיה העוסקת ביחס רבנים ספרדים כלפי כ"ח,¹²³ נראה שכמה מהם תמכו בכ"ח ובמפעליה ואחרים התנגדו.¹²⁴ האם ר"א תמך בפעילות חברת כ"ח? נראה שאפשר ללמוד על כך מדברי הספרו. מבחינתו לון "הרים דגל ישראל", דאג לשלב תורה, עבודה וחוכמה השכלה. דברים אלו נכתבו מתוך היכרות אישית וקרובה של בתי הספר של כ"ח במצרים בכלל ובאלכסנדריה בפרט.¹²⁵ ר"א הכיר את מצוקות הרבים מבני הקהילות הספרדיות באלכסנדריה ובירושלים. הוא שיבח את פועלה של חברת כ"ח במניעת חרפת רעב מתוך כך שהכשירו רבים להתפרנס מעמל כפיהם. אולם לא זו בלבד, חברת כ"ח דאגה להציל קהילות יהודיות מעלילות ומגזרות והוא רמז אל כך בהספרו. על אף האמור דומה שלצד הערכתו הגדולה הייתה לו ביקורת על בתי הספר של כ"ח. העובדה שר"א הקים בית ספר נוסף על זה של כ"ח מעידה על צמצום ההשפעה התרבותית-צרפתית ועל חיזוק מערכת החינוך המקומית ברוח לאומית-עברית.

ר"א והחזרה לירושלים

בשנים 1928–1929 חזר ר"א לירושלים בשל מצב בריאותו, ראשי הקהילה באלכסנדריה לא זנחו אותו ודאגו לו למשכורת חודשית עד מותו.¹²⁶ ר"א קבע את מקום מושבו בשכונת רוממה, ובנה בה את ביתו ואת בית הכנסת.¹²⁷ הוא הטביע חותם באמצעות מלאכת האומנות, כפי שהעיד עליו אלמאליח בזיכרונותיו, מתברר שר"א צייר וכתב על מגורות אומנותיות בבתי הכנסת בירושלים.¹²⁸

122 ראו למשל: לון תרע"ט, עמ' 119–134; בשן תשס"ט, עמ' 118–119, 121–122, 127–129.

123 על רבנים מוגרבים ספרדים וכ"ח ראו: עובדיה תשס"ד, עמ' 28–29, 35, 71.

124 ביטון תשע"ד, עמ' 19–42.

125 רודריג' תשנ"א, עמ' 34, 63.

126 ראו: טראגאן 1928 א; בן אבי" 1928.

127 ד"ר תשנ"ב, עמ' 334; ארכיון העיר ירושלים, מכל 403, בית חינוך יתומים, עמ' 2; מתרומות לבית חינוך יתומים בירושלים נראה ששם בית הכנסת הוא רוממה והגבאי הר"א.

128 ראו: מלכו תשכ"ז–תשכ"ח, עמ' 9.

בשנה זו שימש נשיא כבוד של ועד עדת המערביים וחבר משרד הרבנות הראשית לארץ ישראל ושימש רב השכונה בשכונת רוממה.¹²⁹ משנת 1936 כיהן בתפקיד אב בית דין והמשיך להמליץ על שד"רים מדגם היישוב הישן ועל שליח מטעם הקרן הקיימת לישראל שייצג את היישוב החדש, ואלה יצאו לשליחות למצרים כדי לאסוף תרומות.¹³⁰ הוא שיתף פעולה עם ועד העיר ירושלים בדאגה לנשים זקנות מערביות שהיו מחזרות על הפתחים. הוועד ביקש להפסיק תופעה זו בהוראת הממשלה ולעזור לנשים אלה.¹³¹ פעילותו הקהילתית התבטאה ביישוב סכסוכים בין הראש"צ הרב מאיר לוועד העדה הספרדית, בביקור עם ועד העדה המערבית אצל קונסול צרפת בירושלים, שהתעניין בתולדות העדה ובתמיכה בבנייה של מבנה לעדת המערביים ברח' סנט ג'וליאן בירושלים.¹³²

מאורעות תרפ"ט (1929) הביאו לירושלים אלפי פליטים שנזקקו לתמיכה. ר"א ורבני ירושלים הרב קוק והרב יוסף זוננפלד ביקשו מהציבור לתרום שני ימי עבודה, כדי לעזור לנפגעי מאורעות תרפ"ט.¹³³ עוד ר"א היה שותף להצלת הכפר היהודי נווה יעקב בצפון ירושלים עם הרבנים הראשיים לארץ ישראל, פרופסורים, עורכי דין ואחרים.¹³⁴ מלבד תמיכותיו המגוונות, עסק בעולם הרוחני והיה חתום על הסכמות של הרבנות הראשית לארץ ישראל נגד מתנגדי ספר הזוהר והקבלה מבני עדת תימן.¹³⁵

בראשון בדצמבר 1936 נבחרו חברי מועצת הרבנות הראשית. הרב יעקב מאיר נבחר לרב הראשי הספרדי, ואילו ר"א נבחר לחבר מועצת הרבנות, בתור נציג עדת המערביים ובמקום הרב קואינקה שנפטר.¹³⁶ ב"ד כסלו תרצ"ז (1936) נבחר ר"א למועצת הרבנות השנייה.¹³⁷ בהיותו חבר מועצה

129 טראגאן 1928א; גאון 1944, עמ' 10; גרייבסקי תרצ"ט, עמ' 94; בן אריה והירדני 2010, עמ' 27, ציינו שהוא חזר בשנת 1927, ואולם ממקורות אחרים נראה שחזר באייר תרפ"ח-1928, ראו בנדון: לוי 1979, עמ' 233. וישנם מקורות שטוענים שהוא חזר באייר תרפ"ט-1929, כמו בביוגרפיות עליו אצל אלמאליח וגאון, שציינו את תאריך חזרתו באייר תרפ"ט-1929. נראה לנו שגאון ואלמאליח דייקו, היות שבמרץ 1929, בחר בו ועד העדה לנשיא הכבוד. ראו על פרוטוקול ועד העדה המערבית מתרפ"ט אצל עובדיה תש"ע, עמ' 72, וזאת הזדמנות לדייק בשנת חזרתו, ולא מה שנכתב בדיסטציה של משה עובדיה על חזרתו בשנת 1928. ייתכן שחזר בשנת 1928 ורק לאחר שנה בחרו בו לנשיא הכבוד. אולם שוב כמו בבדיקת מקום הולדתו נראה לנו שאלמאליח וגאון ידעו פרטים מדויקים על ר"א, לכן יש מקום להניח שהגיע באייר תרפ"ט-1929, ובכל זאת כתבנו שנים 1928-1929 בשל מספר המקורות המספקים מידע על מועד חזרתו.

130 כהן תש"ן.

131 ארכיון העיר ירושלים, ועד העיר, מכל 4591/7, עדת המערבים, מכתב מוועד העיר ליהודי ירושלים לר"א ולאברהם אלמאליח, כ"ז באדר התרצ"ז (27.3.1930).

132 בן חגי 1964; גליקסון 1929; ז'בוטינסקי 1929; בן אב"י 1932.

133 קלוגר תש"מ, עמ' 57.

134 לוי ת"ש.

135 ערוסי תרצ"ח, בהסכמה הראשונה, ללא עימוד.

136 חיים תשנ"ד, עמ' 293.

137 ורהפטיג וכץ תשס"ב, עמ' 1009; אוסטרובסקי, תש"ב, עמ' פח; חברי המועצה זכו במספר קולות זה: ר' אברהם פילוסוף - 46 קולות, ר"א - 29 קולות, ר' יוסף הלוי - 44 קולות. מרבני האשכנזים: ר' צבי פסח פרנק - 48 קולות, ר' יעקב קלמס - 52 קולות.

עסק במשפט עברי כמו מתן ייעוץ בדין שומרת יבם לרב יצחק אייזיק הרצוג והסכמת ר"א לפסק הדין.¹³⁸ בשנת 1939 כשהיה חבר נשיאות אספת הבחירות השתתף בהכרת הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל לראשל"צ מטעם כנסת ישראל.¹³⁹ פעל עם רבנים ועסקנים בענייני טרפות וזיכוי עסקני ציבור אבנר שלוש וצבי שטרמן שהואשמו בקשר עם מפעל ביעור בשר הטרפה בתל אביב.¹⁴⁰

הנצחת ר"א בחייו ולאחר פטירתו

ר"א נפטר בכ"ח בתשרי תש"ה (15.10.1944) ונקבר בחלקת הספרדים שבהר הזיתים.¹⁴¹ בהלווייתו השתתפו רבנים ובהם הראשל"צ הרב עוזיאל והרב לתל אביב—יפו הרב טולידאנו, ראשי העדות היהודיות, ראשי המוסדות הלאומיים ועסקני ציבור ספרדים ואשכנזים. הרב עוזיאל הזכיר אותו בהרצאה באספה שבחרה את חברי הרבנות הראשית ביישוב בפעם השלישית. הוא תיאר את ר"א ממשיכי הדרך של מקימי הרבנות הראשית, הרב קוק והרב מאיר, שהיו מבחינתו מוסד רבני עליון.¹⁴² לאחר פטירתו עברה ספרייתו למשרד הרבנות הראשית על פי בקשתו, ואנשיה ראו בספריו בסיס לספרייה רבנית משוכללת שתשרת מוסד רבני עליון.¹⁴³ כמו כן בתי כנסת בירושלים נקראו על שמו, ובשנת 1940 הקימו עדת המערביים את בית הכנסת "זכור לאברהם לכוללות המערביים" שבשכונת מחנה יהודה. אברהם בן-צמי המשמש גבאי בית הכנסת, מספר שאת בית הכנסת ייסד ר"א, נשיא הכבוד של עדת המערביים, ועל כן גם בית הכנסת קרוי על שמו. בבית הכנסת יש מצבות המעידות על תורמים שהשתתפו בקניית ההקדש. רוב התורמים היו מערביים, ואולם תרמו גם יהודים מבני עדות אחרות.¹⁴⁴

138 הרצוג תשנ"ו, עמ' תתתפו, סימן רכז.

139 גליקסון 1928.

140 כצנלסון 1938.

141 לנוסח מצבתו ראו: אלישר תש"ה; עיר דוד ללא תאריך.

142 עוזיאל 1945.

143 ראו: ארכיון המדינה, מס' תיק: ג 14 pdf.8548, מכתב למוהרי"ל הכהן פישמן ממשרד הרבנות הראשית, ט' בטבת תש"ו.

144 צילמתי (מ"ע) את מצבות הזיכרון ושמות בתי הכנסת בארבעה בדצמבר 2005; ריאיון עם אברהם בן-עמי, 04.12.2005, ירושלים; גפני תשע"ב, עמ' 80-93.

והראיה היא הפנקס. נראה שכל נטעה אם נאמר שבפסיקותיו לא נמצא חידוש או פריצת דרך הלכתית. יתרה מזו, דומה שהוא הלך בעקבות ההגות ההלכתית של חכמי מצרים בעבר, ובימיו שיתף פעולה עם חכמי מצרים הראשיים הרב רפאל אהרן בן שמעון ואחיו הרב מסעוד. עוד נמצאת בפסיקותיו תעוזה הלכתית שנבעה ממסורת הלכתית מקומית. בכמה פסקים הוא ביקש סיוע הלכתי מרבנים אחרים לפסיקותיו, ובפסקים אחרים החמיר ולא נצרך לתמיכתם. מלבד זאת, הוא התאמץ למצוא מזרז לעגונות ודאג לזרז את הליכי הגירושין.

מאפיין נוסף בא לידי ביטוי בהכלת ר"א את קהילת יהודי אלכסנדריה, עיר מודרנית רבת מיעוטים ומהגרים. ההרכב האנושי של יהודי המקום היה יהודים מקומיים ומהגרים יהודים ממקומות אחרים מארצות המזרח, המגרב ואירופה.¹⁴⁶ ועל כן לא פלא שכמה רבנים של קהילת יהודי אלכסנדריה היו רבנים משכילים מאירופה, ובעיקר יוצאי קהילות איטלקיות.¹⁴⁷

אליעזר ברקוביץ בחן את מגמות המנהיגות הרבנית בעת המודרנית:

כל עוד תקופת המעבר הנוכחית נמשכת, נחוץ מאוד שהמנהיגות תצמח מתוך המערבולת הרוחנית שנוצרה בהתנגשות בין שתי הציביליזציות. וזה יכול לקרות אך ורק כאשר אנשים חיים למעשה בשני העולמות. החיים בשני העולמות מונעים חד-צדדיות בשני מישורים. הם מונעים את חד צדדיותה של סמכות רבנית ששורשיה נעוצים בעבר ואת חד צדדיותה של זיקה בלעדית לתרבות המערב אירופית. הרב המתאים לסמכות ולמנהיגות בקהילה היהודית של ימינו צריך להיות נטוע עמוק הן ביהדות ההיסטורית הן בתרבות האירופית המודרנית.¹⁴⁸

ר"א היה רב משכיל ששילב מצד אחד ידע תורני הלכתי ומצד אחר ידע משכילי כללי בשפה ובתרבות הכללית, וזאת למדים מדברי חברו טראגאן כפי שציינו במאמר. עוד למדים על דמותו מדברי אלמאליח:

הוא תלמודי מצוין ואחד הרבנים שירושלים התלמודית תתפאר בהם ולא תבוש. הוא ירא וחרד, דבק באלהי ישראל ובתורתו בכל נפשו, אך יחד עם זאת הוא משכיל ונאור. כל הספרות החדשה ידועה לו היטב וכעל מציאה ממש הוא מתנפל על כל ספר עברי חדש.¹⁴⁹

מכאן התאמתו לקהילה ולצרכיה הרוחניים והתרבותיים. יש לציין כי צורכי הקהילה לא היו אחידים, ולו בשל מגוון העדות שהרכיבו את הקהילה. מגוון זה מתבטא בריבוי שפות: צרפתית, איטלקית,

146 על הרקע החברתי של הקהילות במצרים בעיקר מאמצע המאה ה"ט ומחצית הראשונה של המאה ה' ראו: קרמר תשמ"א: כהן תשל"ג, עמ' 106-110.

147 רפ"ל תשל"ח, עמ' 119; למשל הרבנים פרופסור רפאל דלה פרגולה וד"ר דוד פראטו שהגיעו לאלכסנדריה מאיטליה.

148 ראו: ברקוביץ תשס"ד, עמ' 270.

149 ראו: אלמאליח תרס"ח.

אנגלית וערבית של המעמד העליון ומעמד הביניים בקהילה,¹⁵⁰ שביטאו תרבות עם צרכים תרבותיים והלכתיים מגוונים. נוסף על התאמה זו הוא ניחן בהבנה עמוקה של אתגרי הזמן והמקום של בני קהילתו ושל יהדות מצרים כולה. אולם גם כאשר עמד על כך הוא לא נעדר מקונפליקט מובנה. מצד אחד נדרש לעמוד בפרץ בפני מגמות חילון והתנהגות שאינה עומדת בסטנדרטים הלכתיים, ומצד אחר נדרש לתת מענה הלכתי לאתגרים הלכתיים מקומיים וכלליים. יואל רפל תיאר את יהדות מצרים בעת החדשה:

בימי שלטונו של מוחמד עלי חלה אירופיזציה של יהודי מצרים. הלשון הצרפתית נהפכה ללשון מדוברת, לפחות בפי המעמד האמיד והבינוני. החינוך שקיבלו יהודי מצרים נטע בלבם את ההרגשה שהם בני התרבות הצרפתית, ומכיוון שקיבלו רק חינוך יהודי שטחי, נתקו רבים מהם את קשריהם עם צור מחצבתם.¹⁵¹

ר"א נדרש להכיל ובאותה מידה להוכיח, להקל ולהחמיר. ייתכן שהשכיל להבחין בין מצבים שונים זה מזה וידע לדאוג לקהילתו כדי ליצור חיים מתוקנים. על הדואליות בפסיקתו ההלכתית אפשר לראות שהקל בענייני גיטין ועגונות, והרי שבכל הנוגע להתנהגות שאינה ראויה החמיר מבחינה הלכתית כדי לעמוד בפרץ בפני מגמות חילון. ייתכן שלכך התכוונו מנסחי הכיתוב על מצבתו: "הרה"ג אברהם איש החסד נאזר בגבורה".

נוסף על כך רבנים או מנהיגים בכלל נדרשים להציב חזון, ואצל רבנים מדובר בחזון דתי או לאומי. ייתכן שר"א הבין זאת וכבר בהסכמתו לשמש בהוראה בקהילה הציב חזון הנוגע לחינוך ולערכים לאומיים: הקמת בתי ספר לבנים ולבנות והדפסת ספרי לימוד הנחלת השפה העברית.¹⁵² ואולם לא די בכך, הוא לא הסתפק בהצבת חזון אלא פעל למימושו מרמת התכנון ועד לביצוע המעשי. הנהגה זו באה לידי ביטוי במפעלי החסד שהיה מעורב בהם. במפעלים אלו ניכרת חשיבה ארגונית עד לפרטים הקטנים ודאגתו לביצועם מתוך בקרה אישית. נראה שר"א היו יכולות אלו בשנים הראשונות לכהונתו באלכסנדריה, ואולם יכולותיו אלו אפיינו את מנהיגותו במשך חייו. על כן ממידע זה נגזרת השאלה הזו: האם תפקידו של רב קהילה לנהל את מוסדות הקהילה הרוחניים, הגשמיים-דתיים והקהילתיים? בהיסטוריה היהודית על פי רוב נעשתה חלוקה דיכוטומית בין תפקידי הרבנים לתפקידי "טובי העיר". הרבנים היו אחראים על ענייני הרוח והחינוך וטובי העיר על ניהול הקהילה. בשילוב שני תפקידים אלה ר"א לא ראה פחיתות כבוד או סתירה, אלא אדרבה ראה את

150 ראו: קרמר תשמ"א, עמ' 12. עוד בבית הספר "עמלי תורה" למדו שלוש שפות בתוכנית הלימודים עברית צרפתית וערבית: אביכזיר תרס"ח, עמ' יד.

151 ראו: רפל תשל"ח, עמ' 119.

152 כדי לעמוד על ייחודיותו של ר"א נשווה את הדפסת ספרי לימוד העברית לקהילה אחרת. באיראן הקימו ארגון ששמו "אגודה תרבותית לצעירים יהודיים בטהראן" כדי להכין את קהילתם לימי הגאולה לאחר הצהרת בלפור. אחת הפעולות הראשונות לחיזוק הציונות הייתה הנחלת השפה העברית. ואכן, בשנת 1918 לאחר הצהרת בלפור באותה שנה הוציא לאור כהן-צדק אחד ממנהיגי הקהילה, ספר דקדוק מודרני שכותרתו "ספר חיזוק שפת עבר", ראו: נצר 1979.

עצמו כאחד העם וקיבל עליו לנהל ולייעץ בקהילת יהודי אלכסנדריה. בספרות המקצועית יש המגדירים שניהול פרויקטים מתבטא ביישום ידע, כישורים, כלים ושיטות, ולמעשה כמו כל פעולה ניהולית היא דורשת את הרכיבים האלה: תכנון, בקרה, מנהיגות ופיתוח צוות.¹⁵³ בהרבה מפעולותיו רואים את יכולותיו בניהול ובפרט בפרויקטים החינוכיים.¹⁵⁴ ועל כן בניהול מעשי של רב קהילה את מסגרות החינוך הקהילתי יש חידוש. אתגר זה מצריך יחסי אנוש מעולים ויכולת תמרון בין צרכים ובעלי עניינים השונים זה מזה, דבר העשוי להביא לפגיעה במעמדו הרבני והרוחני. עם זה דומה כי אצל ר"א הדבר לא קרה בשל אישיותו ורק אנשים מסביבו ניסו לגרום לרכילות בינו ובין הרב הראשי של אלכסנדריה שהייתה עלולה להביא לידי מחלוקת.¹⁵⁵ אולם הוא המשיך לקשור קשרים עם עשירי הקהילה והשפיע עליהם לתרום למפעלים ולמוסדות מקומיים.¹⁵⁶

אישיותו הצנועה ובריחתו מהכבוד העצימו את הכבוד שרחשו לו מכול. יתרה מזו, כאשר מונים את שנות כהונתו בקהילת יהודי אלכסנדריה אנו למדים שהנהיג קהילה במשך 36 שנים במורכבות ניהולית ורוחנית, ובכל זאת סיים את תפקידו בהערכה רבה מצד בני קהילתו, רבנים ואישים מחו"ל ומארץ ישראל. על אף האמור יש מקום לתהות על דואליות זו ולברוק האם שינוי ממסורת רבנית בת אלפי שנים היא הדרך הניהולית הנכונה והאם ייתכן שמודל רבני זה ישמש גם לרבנים אחרים? עוד האם פעילותו המעשית פגעה בתפקידו העיקרי, רב הקהילה, או צמצמה אותו? האם חזונו בפעילותו הקהילתית באלכסנדריה היה לאומי-חינוכי-עברי יותר ורוחני-הלכתי פחות? אם אכן כן הרי שעיקר פעילותו פגע באיכות פעילותו הרבנית. מהמקורות שסקרנו לא היה לקבל תשובות חד-משמעיות אבל יש מקום לטעון שר"א במודל הדואלי לא היכה שורשים בעיצוב רבנים עד סוף המאה העשרים לכל הפחות.

מידותיו אלו אפשרו לו לשמש כתובת לקהילה האשכנזית באלכסנדריה. הוא השכיל ליצור קשר חברי והלכתי עם רבנים אשכנזים, ובעיקר עם ידידו הרב מנדל הכהן. יתרה מזו, מידותיו אלו אפשרו לו לעבוד עם מספר רבנים שהיה כפוף להם, כאשר לכל אחד מהם חשיבה אחרת ודגשים רוחניים ומעשיים מגוונים. מעמדו וסמכויותיו נעו בין תפקידים של סגן לממלא מקום הרב הראשי, והוא לא ראה במעברים אלו כל בעיה מכיוון שמבחינתו שירת את הציבור בכל תפקיד שקיבל עליו. עוד יכולת של ר"א לשים את עצמו בצד באה לידי ביטוי בכל הנוגע ליחס ויחס קהילתו כלפי הלאומיות. גודרון קרמר ונחם אילן, חוקרי הקהילות היהודיות במצרים, ציינו שהתנועה הציונית

153 ראו: גלברזון, שטוב וצביקאל 2009, עמ' 17.

154 למשל בבית הספר שהקים הביא מורות מיפו, ובספרי הלימוד כתב צריך את צוות המורים בהוראת העברית.

155 איגרת מהרב מימון בן עטר לר"א, י"ח ניסן תרצ"ג [1933], Yad ha-Rav Zrihan Elad Israel Ms. 151.

156 ראו: טראגאן 1907 ב: "ובכן שני כוחות גדולים נתווספו לאגודת "אחווה"; האחד בעזרתו החמרית, ע"י השפעתו הגדולה בין עשירי עמנו"; עוד אלמאליח (1908) עמד על נקודה זו: "כי הראש הרוחני באלכסנדריה הוא המשפיע הגדול על אדירי הכסף בעיר זו, הוא התובע מאילי הארץ ומעשיריה לבוא לעזרת אחיהם האומללים בערי הקדש".

במצרים לא הצליחה להתנחל בלב יהודיה עד שלהי מלחמת העולם הראשונה, ויש סיבות שאין המקום כאן לפרטן.¹⁵⁷ ברם, הם הסכימו שהיו תנועות או אישים ציונים בליבם ומעשיהם.¹⁵⁸ לא נטעה אם נטען כי ר"א נמנה עם קבוצה זו. אם כי ייתכן שפעולותיו היו בגדר הסכמה כללית בקהילה, ובאופן שלא ביכרה פעילות למטרה זו על שאר צורכי הקהילה. ייתכן שר"א לא ביקש מלכתחילה להתמקד בחינוך לציונות, ולכן השפעתו הייתה שולית, ולא נטעה אם נטען כי הדברים שכתב חזי כהן על פועלם של רבנים במצרים, משקפים את דרכו של ר"א: "אמנם היו רבנים שתמכו בציונות וקמו אגודות ציוניות, אך מידת השפעתם הייתה שולית. חלק ניכר מהפעילות הציונית הוקדש למטרות חינוכיות, בעיקר בדגש תרבותי, ופחות לאספקטים הפוליטיים של הציונות".¹⁵⁹

אולם כשחזר ר"א ארצה היו אחרים שראו בו איש אשכולות השייך ללאומיות הכללית והדתית.¹⁶⁰ חוץ מזה היה חסיד נלהב של רעיון הקמת מוסד רבני כללי של רבני ישראל שיזם הרב מגדל הכהן,¹⁶¹ ועל כך כתב לו במכתב "אשר מוכן אנכי להקריב בו גם את חיי להצלחת הרעיון הנשגב". לא במקרה הדבר בא לידי ביטוי ברצונו שתהיה אחידות בפסיקה ההלכתית בענייני טהרת המשפחה, ואולם במבחן התוצאה ייתכן שפרויקט זה נכשל ולא הצליח להניב תוצאות ממשיות. ייתכן שהצלחתו הבלעדית הייתה הניסיון להביא לתודעת חכמי ישראל את עניין הסמיכה והרעיון להקמתו של מוסד רבני עליון, שאכן קם לאחר שנים מספר בצביון "הרבנות הראשית לישראל". אולם קשה לומר מהי מידת השפעתו של רעיון זה להיווסדות הרבנות הראשית ואם בכלל, ובכל זאת ר"א תמך ברעיון ובשלב מאוחר בחייו תמך ברבנות הראשית בארץ ישראל. אם כן, ר"א חי במרחבים תרבותיים מגוונים. לפי ירון הראל, יש כמה טיפוסים רבנים שמשרתים במשרות רבניות בכל מיני קהילות: "הרב הנווד" שעבר מקהילה לקהילה; "הרב המומלץ" שהגיע לשרת באחת הקהילות לאחר קבלת מינוי של החכם באשי באיסטנבול, ולשם ביסוס מעמדו בפריפריה; "הרב המיובא" שהקהילה דאגה במינויו לראש הקהילה.¹⁶²

ייתכן שר"א נכלל בקטגוריה של "הרב המיובא", שכן כאמור בשנת 1892 הוא יצא לשליחות מטעם עדת המערביים בלי שום תכנונים עתידיים, הוא הגיע למצרים, ושהייתו שם גרמה לראש הקהילה שלום טובי לבקש ממנו לעסוק בחינוך, ונוסף על כך המשיך את פעולות החסד הרבות שהחל

157 ראו: קרמר תשמ"א, עמ' 24-27. טרגן [טראגאן] 1909 בכתב את התרשמותו מהיחידים שהיו ציוניים: "כי צריך להגיד האמת שציוניה לא היו נאמנים ומסורים להרעיון ביותר והשתתף השתתפו בה רק כדי לצאת ידי חובה, ולעזור לחברה היהודית בתשלומים חדשיים [חודשיים], ומעולם לא התעניינו בהנעשה בעולם הציוני ולא באו אל האסיפה יותר מחמישית החברים".

158 למשל אגודות ציוניות שנוסדו באלכסנדריה ובקהיר, וביטאונים ציוניים שיצאו לאור בראשית המאה העשרים, ראו: רפל תשל"ח, עמ' 119.

159 כהן 2016, עמ' 163.

160 הרצאתה של כ"ץ תשפ"ב.

161 הכהן תרע"א, עמ' ח.

162 הראל תשס"ז, עמ' 332-335.

בירושלים גם במצרים. מתוך כך הוא הצטרף לרשת החברתית של רבנים ומשכילים ירושלמיים מערביים-מוגרבים שהגיעו למצרים ושימשו ברבנות ובחינוך. במשפט אחד, ר"א לא השאיר מורשת ועדות לתורתו בארון הספרים היהודי ועם זה השאיר מודל ייחודי רבני המשלב תורה עם מנהיגות קהילתית, רוחנית וגשמית שגרמה לחוקרים בעבר לתהות על תולדותיו ובימינו להמשיך מחקר היסטוריוגרפי על דמותו ועל חייו ואף רבנים המתעניינים בדמותו כמו הרב יוסף יצחק שלוש, מבני משפחתו של הר"א שהוציא לאור את השו"ת "זכור לאברהם", ומתוך כך הנציח חלק מיצירתו התורנית של הר"א.

איור 4: הרב אביכזיר בערוב ימיו (גראייבסקי תר"ץ, ללא עימוד)

ביבליוגרפיה

- יעקב אבוחצירא, יורו משפטיך ליעקב (ירושלים: דפוס א. טענינבוים, תרמ"ה).
 אברהם אביכזיר, העברי ספר למוד ראשית דעת שפת העבר למחלקה הראשונה בבית הספר עמילי תורה יב"ץ (ירושלים: דפוס הרי"ד פרומקין, תרס"ה).
 ---, העברי ספר למוד ראשית דעת התורה והמצוה, למחלקה השלישית בבית הספר עמילי תורה יב"ץ, כרך ב (נא אמון: דפוס פרג חיים מזרחי, תרס"ו).
 ---, העברי ספר למוד ראשית דעת התורה והמצוה, המחלקה השלישית בבית הספר "עמילי תורה" (ירושלים: מוציא לאור לא ידוע, תרס"ז).
 ---, העברי ספר למוד ראשית דעת השפה העברית לבתי ספר של עמילי תורה, כרך ג (נא אמון: דפוס פרג חיים מזרחי, תרס"ח).
 ---, העברי ספר למוד ראשית דעת שפת העבר למחלקה הראשונה בבית הספר עמילי תורה יב"ץ, כרך ב (ירושלים: דפוס הרא"מ לונץ, תרס"ח).
 ---, העברי ספר למוד ראשית דעת שפת העבר למחלקה הראשונה בבית הספר עמילי תורה יב"ץ (ליוורנו: דפוס שלמה בילפוריטי וחברו, תרס"ט).
 ---, העברי ספר למוד ראשית דעת התורה והמצוה, למחלקה השלישית בבית הספר "עמילי תורה" יב"ץ, כרך ד (נא אמון: דפוס יעקב בן עטר, תרע"ד).
 ---, העברי דברי ימי ישראל, כרכים א-ב (נא אמון: דפוס יעקב בן עטר, תרע"ו).
 ---, העברי: ספר למוד ראשית דעת שפת עבר בבית הספר עמילי תורה, כרך ו (אלכסנדריה: דפוס יעקב בן עטר, תרפ"א).
 ---, העברי: ספר למוד ראשית דעת שפת עבר למחלקה הראשונה בבית הספר עמילי תורה, כרך ז (אלכסנדריה: דפוס יעקב בן עטר, תרפ"ה).
 ---, "עירוב העיר אלכסנדריה", המאסף 1/א (תשל"ט), עמ' 49-55.
 ---, פנקס מכתבי ההעתקים היוצאים של ר"א, ארכיון לתולדות העם היהודי, ET-AL-14.
 דוד אוחנה, הלבנטינית ז'קלין כהנוב: ביוגרפיה אינטלקטואלית (ירושלים: כרמל, תשפ"ב).
 משה אוסטרובסקי, ארגון הישוב היהודי בארץ ישראל (ירושלים: ראובן מס, תש"ב).
 א. א"ח [ללא שם מלא של המחבר], "הברון פליקס די מנשה ז"ל", הד המזרח ב (8 ביולי 1943), עמ' 4.
 איזיפטיאנו [ללא שם מלא של המחבר], "למקרי ההמרה של הילדים בלכסנדריה [באלכסנדריה] של מצרים", הצפירה קכט (19 ביוני 1914), עמ' 4-5.
 כ"ציון איזענשטאדט, דור רבניו וסופריו, כרך ד (וילנה: דפוס גארבר, תרס"ב).
 ---, חכמי ישראל באמריקא, דור רבניו וסופריו, כרך ה (ניו יורק: דפוס א. ח. רוזנברג, תרס"ג).
 נחם אילן, "ממרוקו לסודאן: הרב שלמה מלכה מנהיג בעתות תמורה", פעמים 80 (תשנ"ט), עמ' 93-111.
 ---, מהפכנות ושמרנות: "עמדתו של הרב שלמה מלכה בשאלת מקומן של הנשים בחברה היהודית בסודאן", פעמים, 91 (תשס"ב), עמ' 123-151.
- אבוחצירא תרמ"ה
 אביכזיר תרס"ה
 אביכזיר תרס"ו
 אביכזיר תרס"ז
 אביכזיר תרס"ח
 אביכזיר תרס"ח
 אביכזיר תרס"ט
 אביכזיר תרע"ד
 אביכזיר תרע"ו
 אביכזיר תרפ"א
 אביכזיר תרפ"ה
 אביכזיר תשל"ט
 אביכזיר תרע"ג-תרפ"ז
 אוחנה תשפ"ב
 אוסטרובסקי תש"ב
 א"ח 1943
 איזיפטיאנו 1914
 איזענשטאדט תרס"ב
 איזענשטאדט תרס"ג
 אילן תשנ"ט
 אילן תשס"ב

- Nahem Ilan, "Aspects of modernity in the Jewish community in Sudan of the first half of the twentieth century", *Journal of Jewish Studies* 70/1 (2019), pp. 133–154.
- משה איסרלש, דרכי משה הארוך, 1572–1525, אוקספורד–בודלי, קטלוג נויבאואר 717.
- 1572–1525 איסרלש
- אלבעלי תרנ"ג
אלישר תש"ה
- יהודה בן חיים אלבעלי, אתם קשות (אזמיר: דפוס: חיים אברהם דש"ן, תרנ"ג). אליהו אלישר (עורך), "לזכר נעדרים, הלון[ו]ית הרב אברהם אביכזיר ז"ל", הד המזרח ג (תש"ה), עמ' 11.
- אלכסנדרוני [ללא שם מלא של המחבר], "אלכסנדריה כתבה מיוחדת", חירות 56 (8 בינואר 1912), עמ' 2.
- 1912 אלכסנדרוני
- אלמאליח תרס"ט
- אברהם אלמאליח, "לתולדות המערבים בירושלים", לוח ארץ ישראל 14 (תרס"ט), עמ' 53–83.
- אלמאליח תר"ץ
אלמאליח 1907
אלמאליח 1908
אלמאליח 1909
- , "משלי ארסטור", מזרח ומערב ב (תר"ץ), עמ' 81–93.
- , "ציון לנפש", השקפה פד (1 בינואר 1907), עמ' 6.
- , "שאלת הרבנות באלכסנדריה", השקפה צב (7 באוגוסט 1908), עמ' 2–3.
- (עורך), "שנת התרס"ט דברי ימי היהודים", החרות ב (22 בספטמבר 1909), עמ' 1–2.
- 1921 אלמאליח
- 1925 אלמאליח
- 1944 אלמאליח
- אלקלעי תשס"ז
- אמסלם תרפ"ז
- אסף תר"ץ
אצאראף, ארוואץ,
בטיטו ובן שמעון
1888
אריה 1832
ארליך תשס"ח
- , "היהדות במזרח ובצפון אפריקה בשנת תרפ"א", דאר היום ז (16 באוקטובר 1921), עמ' 2.
- , "הרה"ג יוסף ארוואץ ז"ל ליום השלושים לפטירתו", דאר היום פה (16 בינואר 1925), עמ' 6.
- , "איש האשכולות" (אחרי מיטתו של הרה"ג ר' אברהם אביכזיר, חבר מועצת הרבנות הראשית לא"י, תרכ"ו–תש"ה), הד המזרח ג/כב (20 באוקטובר 1944), עמ' 5–6.
- דני אלקלעי, "כתב החרם על בית המדרש דורש ציון בירושלים", מים מדליו 18 (תשס"ז), עמ' 335–356.
- מכלוף אמסלם, תפוחי זהב במשכיות כסף, כרכים א–ב (ירושלים: דפוס רפאל חיים כהן, תרפ"ז).
- שמחה אסף, ספר השטרות לרב האיי גאון (ירושלים: דפוס עזריאל, תר"ץ). יששכר אצאראף, יוסף ארוואץ, נחמן בטיטו ורפאל אהרן בן שמעון, "מודעות, קול נהי משמע מציון! צעקת אלמנות", הצביח ח (23 בנובמבר 1888), עמ' 4.
- חיים אריה, "מצרים", המגיד 22 (24 ביוני 1892), עמ' 167–168.
- חגי ארליך, "מצרים ויהודיה", בתוך נחם אילן (עורך), מצרים (ירושלים: משרד החינוך – המזכירות הפדגוגית – המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח, תשס"ח), עמ' 9–28.
- לאה בורנשטיין מקובצקי, "ארגון הקהילה ומוסדותיה ובתיהדין היהודיים במצרים משנת 1517 עד מלחמת העולם הראשונה", בתוך יעקב מ' לנדאו (עורך), תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית (1517–1914) (ירושלים: משגב ירושלים, תשמ"ח), עמ' 129–216.
- בורנשטיין מקובצקי
תשמ"ח

- ביטון תשע"ד דוד משה ביטון, 'לעשות המודרניסם בטהרה עם הדת': תגובתם ההלכתית של חכמי יהדות מרוקו לאתגרי הזמן 1912–1956, בתקופת הפרוטקטוראט הצרפתי, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה (רמת גן: אוניברסיטת בראילן, תשע"ד).
- בלקינד 1923 ישראל בלקינד, "יתומי אוקרינה [אוקראינה] בקרית ספר", דאר היום מג 11 (נובמבר 1923), עמ' 4.
- בן אב"י 1928 איתמר בן אב"י (עורך), "ירושלים", דאר היום קפ"ח (14 במאי 1928), עמ' 4.
- בן אב"י 1932 --- (עורך), דאר היום, "חגיגת ירית אבן הפנה לבנין עדת המערבים", דאר היום נז (8 בדצמבר 1932), עמ' 4.
- בן אריה והירדני 2010 יהושע בן אריה ותמר הירדני, "שכונת רוממה בירושלים", בתוך אלי שילר (עורך), מצפת לירושלים: ספר שושנה הלוי (ירושלים: אריאל, 2010), עמ' 19–32.
- בן חגי 1964 י' [יעקב] בן חגי, "רבנים ספרדים ואשכנזים בדור שעבר", במערכה 12 (26 במאי 1964), עמ' 14, 17.
- בן יהודה 1888 אליעזר בן יהודה (עורך), "מודעות, קול נהי משמע מציון! צעקת אלמנות", הצבי ח (23 בנובמבר 1888), עמ' לב.
- בן יהודה 1909 אליעזר בן יהודה (עורך), "מודעות קטנות", הצבי קלב (19 במרץ 1909), עמ' 3.
- בן מלכא תרנ"ז משה נ' [בן] מלכא, "תודה ותהלה!", הצבי לה (תרנ"ז), עמ' 1–2.
- בן מנחם תשי"ח נפתלי בן מנחם, מספרות ישראל באונגאריה (ירושלים: קרית ספר, תשי"ח).
- בן משה יוסף תרס"ה יהושע בן משה יוסף, המאסף י"ט (תרס"ה), עמ' קכג–קכז.
- בן נאים תרצ"א יוסף בן נאים, מלכי רבנן (ירושלים: דפוס המערב, תרצ"א).
- בן עטר 1912 חיים בן עטר (עורך), "מודעת ברכה לרגל נישואי משה עם פורטונין", החרות (28 בפברואר 1912), עמ' 1.
- בן שמעון וטאראגאנו תרפ"ד מסעוד חי בן שמעון וחיים דוד שבתי טאראגאנו, ספר אגרת שבוקין (מצרים: דפוס ראובן מוסכויטש, תרפ"ד).
- בן שמעון תרס"ח רפאל אהרן בן שמעון, נהר מצרים, א (נא אמן: דפוס פ"ח מזרחי, תרס"ח).
- בן שמעון תרע"ב ---, ומצור דבש (ירושלים: דפוס ש' הלוי צוקערמן, תרע"ב).
- בן שמעון 1912 مسعود حاي بن شمعون, كتاب الاحكام الشرعية في الاحوال الشخصية: للاسرائييليين (مصر: مطبعة كوهين وروزنتال, 1912).
- בצלאל תשס"ח יצחק בצלאל, נולדתם ציונים: הספרדים בארץ ישראל בציונות ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשס"ח).
- בר אשר תשס"ב משה בר אשר, לשון למודים (ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ב).
- ברקוביץ תשס"ד אליעזר ברקוביץ (עורך), מאמרים על יסודות היהדות (ירושלים: הוצאת שלם, תשס"ד).
- בשן תשנ"ו אליעזר בשן, ממזרח שמש עד מבוא, פרקים בתולדות יהודי המזרח והמגרב: חברה וכלכלה (לוד: אורות יהדות המגרב, תשנ"ו).
- בשן תשס"ט ---, משה מונטיפיורי ויהודי מרוקו, על פי תעודות חדשות מן השנים 1845–1885 (ירושלים: מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, תשס"ט).
- בת יאור 1974 בת יאור, יהודי מצרים (רמת גן: הוצאת ספרית מעריב והקונגרס היהודי העולמי, ביוזמת משרד החינוך והתרבות בהשתתפות המחלקה לקהילות הספרדיות של הסתדרות הציונית העולמית, 1974).

- שם טוב גאגין, כתר שם טוב, כרך ג (לונדון: Superior Printers Ltd, תש"ח).
 משה דוד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל, כרכים א–ב (ירושלים: דפוס עזריאל, תרפ"ח–תרצ"ח).
 גאון 1944 --- "הראב"ד אברהם אביכזיר נ"ע (שלושים למותו)", הד המזרח ג (10 בנובמבר 1944), עמ' 10.
- מאיר גארדאן, אבן מאיר, שמות גיטין (פיעטרקוב: דפוס מ' צעדערבוים, תרס"ט).
 נורית גוברין, "פגישתם של גולי ארץ ישראל עם מצרים והקהילה היהודית בה, במלחמת העולם הראשונה", פעמים 25 (תשמ"ו), עמ' 73–101.
 גלוברוזון, שטוב וצביקאל 2009 שלמה גלוברוזון, אבי שטוב ועופר צביקאל, ניהול פרויקטים, תכנון ביצוע ובקרה. מהדורה שנייה (תל אביב: דיונון, 2009).
 גראייבסקי תר"ץ פנחס גראייבסקי, מגנזי ירושלים ז (תר"ץ).
 קרמר תשמ"א גודרון קרמר, "עלייתה ושקיעתה של קהילת קהיר", פעמים 7 (תשמ"א), עמ' 4–34.
- גיאן 2012 דוד גיאן, "החכם השלם הדיין המצוין רבי כמוס פלאח זצ"ל", לבלוב 13 (2012), עמ' 8–9.
- גליקסון 1926 משה יוסף גליקסון (עורך), "ארונו של מ. נורדאו בת"א", הארץ 9 (במאי 1926), עמ' 5.
- גליקסון 1928 --- (עורך), "החג של כנסת ישראל בארץ", הארץ י (28 ביוני 1928), עמ' 2.
- גליקסון 1929 --- (עורך), "בעדת הספרדים", הארץ יא (6 בפברואר 1929), עמ' 4.
- גלס וקרק תשנ"ג יוסף גלס ורות קרק, יזמים ספרדים בארץ ישראל – משפחת אמזאלג, 1816–1918 (ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשנ"ג).
- גפני תשע"ב ראובן גפני, נוסח ירושלים: עדות ובתי כנסת במרכז ירושלים – מחנה יהודה, שערי צדק, בתי הורודנא, זכרון משה, אחוה, יגיע כפיים, בתי הורנשטיין, רוחמה, מקור ברוך, כרם, קומונה, (ירושלים: יד יצחק בן-צבי תשע"ב).
- גרוסמן תשמ"ד שלמה גרוסמן, "שמן כותנה לפסח", הר המור ו (תשמ"ד), עמ' 55–62.
- גרייבסקי תר"ץ פנחס גרייבסקי, מגנזי ירושלים ז (תר"ץ), ללא עימוד.
- גרייבסקי תרצ"ט ---, ספר היישוב (ירושלים: דפוס סלומון, תרצ"ט).
- דיין תשנ"ב שלמה דיין, חכמי המערב בירושלים (ירושלים: המחבר, תשנ"ב).
- דלה פרגולה תשס"ח סרג'יו דלה פרגולה, "הדמוגרפיה", בתוך נחם אילן, מצרים (ירושלים: משרד החינוך – המזכירות הפדגוגית – המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח), עמ' 33–48.
- דלה פרגולה 1922 רפאל דלה פרגולה, חוג חנוך דתי לבנות ישראל. בעריכת חברת עמלי תורה (נא אמן: ועד העדה הישראלית, 1922).
- הגלר 1941 "י [?] הגלר (עורך), "ירושלים הרבנית סופי אבוכזיר ז"ל", הבקר ז (4 במרץ 1941) עמ' 3.
- הכהן תרע"א ר' אהרן מנדל הכהן, סמיכת חכמים ([קריה] קהיר: דפוס נ' כהן, תרע"א).
- הכהן תש"ך ---, יד רא"ם, כרכים א–ג (תל אביב: דפוס מל"ן, תש"ך).
- הראל תשנ"ז ירון הראל, ספרי אר"ץ (ירושלים: מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, תשנ"ז).

- הראל תשס"ז ---, בין תכנים למהפכה, מינוי רבנים ראשיים והדחתם בקהילות בגדאד, דמשק וחלב, 1744–1914 (ירושלים: מכון כ"צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, יד יצחק כ"צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז).
- הראל תשפ"א ---, "מבשר הציונות"? כ"ח והלאומיות היהודית-הדתית בתזונו של חכם אליהו בכור חזון", בתוך אביעד מורנו, נח גרבר, אסתר מאיר-גליצנשטיין ועופר שיף (עורכים), ההיסטוריה הארוכה של המזרחים: כיוונים חדשים בחקר יהודי ארצות האסלאם (שדה בוקר: מכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן גוריון בנגב, תשפ"א), עמ' 450–466.
- המאסף תרנ"ו עורך המאסף (ללא שם מחבר), "הקדמה", המאסף 1 (תרנ"ו), עמ' 3–12.
- הרצוג תשנ"ו יצחק אייזיק הרצוג, פסקים וכתבים, כרך ח (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשנ"ו).
- ואנונו תשס"ו שמעון ואנונו, ארזי הלבנון (ירושלים: יפה נוף-י. פוזן, תשס"ו).
- וואעקנין תרצ"ט מאיר וואעקנין, ויאמר מאיר, כרך א (טבריה: כנרת, תרצ"ט).
- ויזר תשע"ב נורית ויזר, חזן נעים זמירות: תולדות חיו ופועלו של הרה"ג בן ציון מרדכי חזן זצ"ל תרל"ו–תשי"ב (ירושלים: יפה-נוף, תשע"ב).
- ורהפטיג וכ"צ תשס"ב איתמר ורהפטיג ושמואל כ"ץ (עורכים), הרבנות הראשית לישראל, כרך ג (ירושלים: היכל שלמה, תשס"ב).
- ז'בוטינסקי 1929 זאב ז'בוטינסקי (עורך), "ירושלים בקור אצל הקונסול הצרפתי", דאר היום קצ (30 באפריל 1929), עמ' 4.
- זוהר תשנ"ג צבי זוהר, מסורת ותמורה: התמודדות חכמי ישראל במצרים ובסוריה עם אתגרי המודרניזציה 1880–1920 (ירושלים: מכון בן צבי, תשנ"ג).
- זוהר תשס"א ---, "היצירה ההלכתית והתורנית של רבני מצרים במאתיים השנים האחרונות", פעמים, 86–87 (תשס"א), עמ' 175–213.
- זוהר תשס"ח ---, "החינוך", בתוך נחם אילן (עורך), מצרים (ירושלים: משרד החינוך – המזכירות הפדגוגית – המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח), עמ' 83–102.
- זוהר 2017 ---, "שינויי פסיקה של חכמי מצרים ביחס לקראים והתגברותם על חשש הממזרות", בתוך נורית יעקבס-ינון ואמילי ד' בילסק (עורכות), ממזרים: סימון ומחיקה (ירושלים: סרטי אלומה, 2017), עמ' 87–91.
- זילברפרב תרס"א ברוך זילברפרב, ספר מנחת ברוך על שמות אנשים ונשים: איך נכתבים בגיטין (זיטאמיר: דפוס 'קעסעלמאן וא' פיינבערג, תרס"א).
- זמיר תשס"ח לבנה זמיר, "המטבח", בתוך נחם אילן, מצרים (ירושלים: משרד החינוך – המזכירות הפדגוגית – המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח), עמ' 237–244.
- חב"ר [בן עטר] חב"ר [חיים בן עטר], "הרצח של גיורג מלך יון[ון]", החרות קנז (תרע"ג), עמ' 1–2.
- חיים תשנ"ד אברהם חיים, "הנהגת הספרדים בארץ ישראל ואספת הנבחרים השלישית: הקוריה כהוראת שעה", בתוך תמר אלכסנדר, אפרים חזן, גלית חזן-רוקם ואברהם חיים (עורכים), יצירה ותולדות בקהילות ישראל בספרד והמזרח (ירושלים: משגב ירושלים – המכון לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח, תשנ"ד), עמ' 273–296.
- חן תשפ"א אלישע חן (עורך), גנוזות ותשובות, כרך ג (בני ברק: שגיב מחפוד – נוסח תימן, תשפ"א).

- חרוש 1910 א יצחק חרוש, "הרה"ג חיים נחום באלכסנדריה, כתבה מיוחדת", החרות קו 12 ביוני 1910), עמ' 2.
- חרוש 1910 ב ---, "אלכסנדריה", החרות קיה (4 ביולי 1910), עמ' 2–3.
- חרוש 1911 ---, "אלכסנדריה", החרות קג (14 ביוני 1911), עמ' 3.
- חרוש 1912 ---, החרות ירושלים, "אלכסנדריה", החרות פו (4 במרץ 1912), עמ' 2.
- חרוש 1914 ---, "בייליס לפני בואו ארצה ישראל", החרות קז (15 בפברואר 1914), עמ' 1–2.
- טולידאנו תרצ"ו יעקב משה טולידאנו, משיב נפש (נא אמון: דפוס יעקב בן עטר, תרצ"ו).
- טולידאנו תשע"ו פנחס טולידאנו, ספר תורת הגט, כרכים א–ב (ירושלים: מכון או הטוב, תשע"ו).
- טראגאן 1906 בן ציון טראגאן, "אלכסנדריה", השקפה מה (27 במרץ 1906), עמ' 4–5.
- טראגאן 1907 א ---, "אלכסנדריה", השקפה מז (13 במרץ 1907), עמ' 5.
- טראגאן 1907 ב ---, "אלכסנדריה", השקפה ע (7 ביוני 1907), עמ' 3.
- טראגאן 1907 ג ---, "אלכסנדריה", השקפה צד (6 בספטמבר 1907), עמ' 4–5.
- טראגאן 1908 א ---, "שאלת הרבנות באלכסנדריה", השקפה פה (14 ביולי 1908), עמ' 2.
- טראגאן 1908 ב ---, "אלכסנדריה הרב המופלא ר' אברהם אביכזיר", השקפה פט (28 ביולי 1908), עמ' 2.
- טראגאן 1909 א ---, "מכתב ממצרים", הזמן 12 (27 בינואר 1909), עמ' 2.
- טראגאן 1909 ב ---, "מכתבים מאלכסנדריה", הצבי עב (27 בדצמבר 1909), עמ' 2.
- טראגאן 1910 ---, "אלכסנדריה", החרות צט (27 במאי 1910), עמ' 2.
- טראגאן 1912 ---, "מכתבים למערכת", הצבי פג (29 בדצמבר 1912), עמ' 3.
- טראגאן 1913 ---, "בארץ מצרים", החרות רפז (3 בספטמבר 1913), עמ' 2–3.
- טראגאן 1914 ---, "בקה[י]לות המזרח, אלכסנדריה", החרות קלז (26 במרץ 1914), עמ' 2.
- טראגאן 1918 ---, "אלכסנדריה משה א' אביכזיר ז"ל", הארץ לב (15 בנובמבר 1918), עמ' 11.
- טראגאן 1921 ---, "הסולטן פואד ב' בבתי הספר של העדה היהודית", דאר היום לה (27 בנובמבר 1912), עמ' 3.
- טראגאן 1923 ---, "חזר", דאר היום רפד (7 בספטמבר 1923), עמ' 8.
- טראגאן 1928 א ---, "הרב אברהם אביכזיר: ראב"ד לקהילת היהודים באלכסנדריה", דאר היום קפח (14 במאי 1928), עמ' 3.
- טראגאן 1928 ב ---, "מכתב מאלכסנדריה", דאר היום סט (6 בדצמבר 1928), עמ' 2.
- טראגאן תש"ז ---, "הקה[י]לה היהודית באלכסנדריה, בארבעים שנה האחרונות תרס"ו–תש"ו" (אלכסנדריה: דפוס לאון פלומבו, תש"ז).
- טרגן תשס"ח חנה טרגן, "בתי הכנסת", בתוך נחם אילן, מצרים (ירושלים: משרד החינוך – המזכירות הפדגוגית – המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח), עמ' 139–150.
- יגרפלוס 2019 נעמה יגרפלוס, "ריתחלק העם לשתי מחלקות": התיקונים בדת בראשית המאה ה'19", טבור 9 (2019), עמ' 33–57.
- יודלוב תשנ"ב יצחק יודלוב, תורתן של גאונים, כרך ב, כתבי רבנו סעדיה גאון (ירושלים: ח' וגשל, תשנ"ב).
- ילוז תרצ"ב אליהו ילוז, יש מאין, כרך ב (ירושלים: דפוס עזריאל, תרצ"ב).
- ילוז תרצ"ג יוסף חיים ילוז, תולדות אליהו (ירושלים: [דפוס המערב], תרצ"ג).
- ילוז תרצ"ד, תשל"ז ---, "טוב רא"י", בתוך דוד לנייאדו, ליקוטי דוד (ירושלים: הוצאה לאור של בני המחבר, תרצ"ד, תשל"ז).

- יערי תרצ"ז אברהם יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח (ירושלים: חברה להוצאת ספרים עליד האוניברסיטה העברית, תרצ"ז).
- כהנוב 1978 ז'קלין כהנוב, ממזרח שמש (תל אביב: הוצאה לאור יריב והדר, 1978).
- כהנוב 2005 ---, בין שני עולמות: מסות ופרקי התבוננות. בעריכת דוד אוהנה (ירושלים: כתר, 2005).
- כהן תש"ן דוד כהן, "שליחותו של י"י כהן לקהילות מרוקו הספרדית והצרפתית (1929/30)", מקדם ומים ג (תש"ן), עמ' 1-22.
- כהן 2016 חזי כהן, חכמה מקדם: סיפורי חכמים מקהילות הספרדים ועדות המזרח (ראשון לציון: משכל הוצאה לאור, 2016).
- כהן תשל"ג חיים י' כהן, היהודים בארצות המזרח תיכון בימינו (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשל"ג).
- כצנלסון 1938 ברל כצנלסון (עורך), "פסק הדין בענין[א]ן הטריפה בת"א", דבר פא (18 בספטמבר 1938), עמ' 8.
- כץ תשמ"ט שרה כץ, "על מחברו של הספר מבחר הפנינים", סיני קג (תשמ"ט), עמ' קעט-קפב.
- כ"ץ תשנ"ט מלכה כ"ץ, פעילותם של ספרדים ובני עדות המזרח במזרחי בארץ ישראל ובארצות המזרח תרע"ח-תרפ"ד 1918-1924, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך (ירושלים: האוניברסיטה העברית, תשנ"ט).
- כ"ץ תשפ"ב ---, "פעלו והגותו הציונית של חכם אברהם אביכזיר", כנס אור במושבות בנושא חכמי מצרים: יצירתם ופועלם מאמצע המאה ה-17 ועד אמצע המאה ה-19, ח' בסיוון תשפ"ב, 7 ביוני 2022 (מכון שוקן למחקר היהדות -- JTS Schocken Institute), <https://did.li/yjkkx5>.
- לבונטין תרפ"ד זלמן דוד לבונטין, לארץ אבותינו, כרך א (תל אביב: איתן ושושני, תרפ"ד).
- לוי ת"ש יצחק לוי, "מזלו של הכפר העברי נוה [נווה] יעקב", המשקיף 184 (ת"ש), עמ' ג.
- לוי 1979 לוי אפרים, "תולדות הרה"ג אברהם אביכזיר", המאסף ב (16 בנובמבר 1979), עמ' 227-234.
- לון תרע"ט נרסיס לון, חמשים שנות הסטוריה, א, תרגום אברהם אלמאליח (ירושלים: דפוס עזריאל, תרע"ט).
- לסקר 1992 Michael M. Laskier, *The Jews of Egypt 1920-1970* (New York: New York University Press, 1992).
- קרינסקי תרע"ז יעקב מאיר (מגנוס) קרינסקי, ראשית דעת וראשית דעת שפת עבר (ניו יורק: ש' דרוקערמאן, תרע"ז).
- מאפו תרל"ג אברהם מאפו, חנוך לנער ללמד לילדי ישרון ראשית דעת שפת עבר בדרך קצרה לא שערוה אומנים עד כה (וורשה: יצחק גאלדמן, תרל"ג).
- מלכו תשכ"ז-תשכ"ח יצחק רפאל מלכו, "לזכר המעורר אברהם אלמאליח ז"ל", תרמ"ה-התשכ"ז, אוצר יהודי ספרד, י (תשכ"ז-תשכ"ח), עמ' 8-12.
- מענדלאו נאה אברהם חיים מענדלאו נאה, שנות חיים (ירושלים: ש' הלוי צוקערמאן, תרפ"א).
- תרפ"א יוסף משאש, אוצר המכתבים, כרך א (ירושלים: דפוס יצחק אביקסיס, תשכ"ח).
- משאש תשכ"ח זאב נוימן, "על תנובת ארץ חמדה", אסיף ג (תשע"ו), עמ' 1083-1137.

- ניני תש"ם
 תרמ"ב–תרע"ד (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, תש"ם)
 אמנון נצר, "הציונות באיראן", פעמים 1 (1979), עמ' 23–31.
 משה סופר שו"ת חתם סופר, כרך ב (ניו יורק: בית מסחר והוצאת ספרים של ר' יהושע אלי, תשי"ח).
- נצר 1979
 סופר תשי"ח
- ספריית בראילן
 תרע"ב–תרע"ג
- סתהון תר"ץ
 עובדיה תשל"ה
 עובדיה תשס"ח
- עובדיה תשס"ד
- עובדיה תש"ע
- עוזיאל 1945
- עיר דוד ללא תאריך
- ערוסי תרצ"ח
 פוזיילוב תשנ"ה
- פיפאנו תרפ"ה
 צינץ תשנ"א
 צירלסאהן תרס"ה
 קארו תשנ"ד
 קואינקה תרס"ד
- קואינקה תרצ"ח
 קואינקה תשל"ט
 קוטיק תשל"ט
- קוק תשמ"ה
 קורא 1945
 קלוגר תש"ם
- יהודה ניני, ממזרח ומים: יהודי מצרים, חיי יום יום והשתקפותם בספרות השו"ת תרמ"ב–תרע"ד (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, תש"ם)
 אמנון נצר, "הציונות באיראן", פעמים 1 (1979), עמ' 23–31.
 משה סופר שו"ת חתם סופר, כרך ב (ניו יורק: בית מסחר והוצאת ספרים של ר' יהושע אלי, תשי"ח).
 ספריית אוניברסיטת בראילן, "מאת הרב אברהם יצחק הכהן קוק, התשובות נשלחו אל הרב אברהם אביכזיר במצרים, בשנים תרע"ב–תרע"ג" (רמת גן: אוסף מרגליות, תרע"ב–תרע"ג).
 אליעזר מנצור סתהון, נוצר האדם (טבריא: דפוס הגליל, תר"ץ).
 דוד עובדיה, קהילת צפרו, כרך ב (ירושלים: מכון לחקר יהדות מארוקו, תשל"ה).
 ירושלמי עובדיה, "העיתונות היהודית", בתוך נחם אילן (עורך), מצרים (ירושלים: משרד החינוך – המזכירות הפדגוגית – המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח), עמ' 115–130.
 משה עובדיה, הרב יעקב משה טולידאנו תולדותיו ותורמתו להיסטוריוגרפיה היהודית, חיבור לשם קבלת התואר מוסמך (רמת גן: אוניברסיטת בראילן, תשס"ד).
 ---, היהודים המערבים בארבע ערי הקודש ממלחמת העולם הראשונה עד תום השלטון הבריטי (1918–1948), חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפיסולוסופיה (רמת גן: אוניברסיטת בראילן, תש"ע).
 בן ציון מאיר חי עוזיאל, "הרבנות הראשית לארץ ישראל ותפקידיה (הרצאת מרן הרב הראשי עוזיאל באס[ן]פה הבוחרת את הרבנות הראשית)", הצפה ח 2) (בפברואר 1945), עמ' 6.
 עיר דוד, כרטיס נפטר: הרב אברהם אביכזיר חבר מועצת הרבנות הראשית, <https://did.li/D395q>
 יחיא ערוסי, ספר אמנות ה' (ירושלים: דפוס ח' צוקרמן, תרצ"ח).
 גיורא פוזיילוב, גדולי רבני סוריה והלבנון (ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, מינהל החינוך הדתי, תשנ"ה).
 דוד פיפאנו, חגור האפד (סופיא: א' אסא, תרפ"ה).
 אריה ליב צינץ, ספר גט מקושר וטיב גיטין (ירושלים: י' זילברברג, תשנ"א).
 יהודה ליב צירלסאהן, המאסף י (תשרי תרס"ה–ניסן תרס"ה), עמ' סט–עט.
 יוסף קארו, שולחן ערוך (ירושלים: ח' וגשל, תשנ"ד).
 בן ציון קואינקה בן ציון אברהם, "קול תודה וברכה", המאסף 9 (תרס"ד), ללא עימוד.
 ---, הזכרונות והתולדות (ירושלים: [דפוס רפאל חיים הכהן], תרצ"ח)
 ---, המאסף, 1/ב (תשל"ט), עמ' 138–159.
 מאיר קוטיק, משפט בייליס: עלילת דם במאה העשרים (תל אביב: [מלוא], תשל"ט).
 אברהם יצחק קוק, אורח משפט (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשמ"ה).
 א' קורא, "משלי אירסטור", הד המזרח ד (31 באוגוסט 1945), עמ' 7.
 בנימין קלוגר, מן המקור היישוב הישן על לוח המודעות, כרך ב (ירושלים: הוצאת המחבר, תש"ם).

- קמחי תשס"ח רות קמחי, "ציונות ועלייה", בתוך נחם אילן (עורך), מצרים (ירושלים: משרד החינוך – המזכירות הפדגוגית – המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח, תשס"ח), עמ' 189–206.
- קמחי 2009 ---, ציונות בצל הפירמידות – התנועה הציונית במצרים 1918–1948 (תל אביב: עם עובד, 2009).
- קמחי תש"ע ---, הציונות במצרים: מפגש בין לוונט לאוריינטליזם, בתוך אלון גל (עורך), הציונות לאזוריה: היבטים גיאוגרפיים ותרבותיים (ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל ומכון בג'וריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בג'וריון בנגב), עמ' 125–202.
- רובין 1946 יעקב רובין (עורך), "מיהו הרב נסים אוחנה, הרב הראשי לקהילת חיפה", המשקיף 2353 (19 בנובמבר 1946), עמ' 3.
- רודריג תשנ"א אהרון רודריג, חינוך חברה והיסטוריה, "כל ישראל חברים" ויהודי אגן הים התיכון, 1860–1929 (ירושלים: מכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, תשנ"א).
- רוז תשס"ה אבי רוז, "אדונים ומשרתים הקהילה היהודית ובני הארץ המוסלמים בראי הספרות היהודית-מצרית במחצית הראשונה של המאה העשרים", פעמים 101–102 (תשס"ה), עמ' 63–109.
- ריבלין תשמ"ט ברכה ריבלין, "הרב אברהם איבלאגון וחיבורו על כרתים ויהודים שבו", פעמים 37 (תשמ"ט), עמ' 113–139.
- רפל תשל"ח יואל רפל (עורך), ממזרח ומים: פרקי מורשת ותרבות (תל אביב): משרד הבטחון – ההוצאה לאור בשיתוף המרכז לשילוב מורשת המזרח – משרד החינוך והתרבות, תשל"ח).
- רצהבי תשמ"ז יהודה רצהבי, "שד"רים נעלמים – ראשונים ואחרונים", סיני ק (תשמ"ז), עמ' תשצו–תתלב.
- רצהבי תשמ"ח ---, "מקורותיו הערביים של מבחר הפנינים", סיני קב (תשמ"ח), עמ' צג–קס.
- רצהבי תשמ"ט ---, "מקורותיו הערביים של מבחר הפנינים", סיני קג (תשמ"ט), עמ' כא–מד.
- שונמי תש"ח שלמה שונמי, יד לקורא, כרך א (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תש"ח).
- שבתי תשי"ב חזקיה שבתי, דברי חזקיהו, כרך ב (ירושלים: מו"ל לא ידוע, תשי"ב).
- שיריזלי 1911 שיי"ש [שלמה ישראל שיריזלי], "עדת היהודים באלכסנדריה", הצבי קסו (19 במאי 1911), עמ' 2–3.
- שלוש תשע"ז שלוש יוסף יצחק, אמת לדוד (נתניה): הרב יצחק יוסף שלוש, תשע"ז).
- שלוש תשפ"א ---, זכור לאברהם (ירושלים: יוסף שלוש, תשפ"א).
- שרביט 1987 שרביט סולי, עקיבא אזולאי איש ירושלים (ירושלים: דפוס כתר, 1987).
- שמיר 1987 Shimon Shamir, "The evolution of the Egyptian nationality laws and their application to the Jews in the Monarchy period", in Shimon Shamir (ed.), *The Jews of Egypt: A Mediterranean society in modern times* (Boulder and London: Westview press), pp. 36–67.
- שרעבי תשמ"ט שרעבי רחל, היישוב היהודי בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית (תל אביב: משרד הבטחון – הוצאה לאור, תשמ"ט).